WALDEMAR KOMOROWSKI
Kraków

KAMIENICE I PAŁACE RYNKU KRAKOWSKIEGO W ŚREDNIOWIECZU

Miasto nasze byłoby rodzajem Norymbergi polskiej, gdyby wiek XVIII i XIX był umiał szanować to, co nam dawniejsze czasy świetności przekazały

Stanisław Tomkiewicz[1]

Artykuł poświęcony jest architekturze. Zagadnienia urbanistyczne omawiane są w zakresie niezbędnym dla objaśnienia procesów budowlanych. Szeroko pojęta dekoracja – ornamentacja fasad, elementy konstrukcyjne i detale rzeźbiarskie (stropy, sklepienia, portale, obramienia okienne) oraz wyposażenie ruchome (okna, drzwi, meble) – wspomniana jest marginalnie; wyjątek uczyniono dla sklepień żebrowych (zob. Aneks), gdyż jest to ten rodzaj rozwiązań architektonicznych, który w zabudowie mieszkalnej Krakowa występuje wyłącznie w domach Rynku i w bezpośrednim jego sąsiedztwie.

Artykuł ilustrują rysunkowe rekonstrukcje stanu zabudowy mieszkalnej w okresie średniowiecza i w czasach nowożytnych (ryc. 1, 3-6).

Literatura dotycząca średniowiecznej zabudowy mieszkalnej Rynku krakowskiego jest stosunkowo obszerna, choć brak publikacji poświęconej wyłącznie kamienicom i pałacom rynkowym. Rozważania nad Rynkiem są zwykle częścią studiów obejmujących całe miasto lokacyjne. Proces poszerzania wiedzy o zabudowie mieszkalnej był powolny: przez okres pierwszych sześciu dekad po ukazaniu się pionierskiego dzieła dyrektora Muzeum Germańskiego w Norymberdze Augusta Ottmara Essenweina[2] o zabytkach krakowskich czasów średniowiecza (1866, 1869)[3] autorzy opisywali architekturę powierzchownie, nie czyniąc istotniejszych spostrzeżeń co do struktury architektonicznej[4]. Dopiero publikacja Henryka Jasieńskiego (1934)[5] określiła model krakowskiej kamienicy średniowiecznej. Kolejnego przełomu dokonali Józef Stanisław Jamroz[6] i Władysław Grabski[7],

[1] S. TOMKOWICZ, [*Kronika konserwatorska*], *Józefa Czecha Kalendarz Krakowski na rok 1898*, s. 125.

[2] S. TOMKOWICZ, *August Essenwein*, „Czas" nr 246 z 26 X 1892 r.

[3] A. O. ESSENWEIN, *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale der Stadt Krakau*, Nurnberg 1866, Leipzig 1869, s. 153-157 [rozdz. *Die Palaste und Wohnhauser*].

[4] M.in. J. SAS-ZUBRZYCKI, *Architektura Rynku Krakowskiego z czasów Królestwa Polskiego*, Kraków 1909; J. PTAŚNIK, *Studia nad patrycjatem krakowskim wieków średnich, część druga*, „Rocznik Krakowski", t. XV:1913, s. 40-71 [rozdz. VII, *O domu mieszczańskim z wieku XV uwag kilka*]; Idem, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, wyd. 2, Warszawa 1948.

[5] H. JASIEŃSKI, *Dawna kamienica krakowska, jej układ i wnętrze*, „Biblioteka Krakowska" nr 83, Kraków 1934.

[6] J. S. JAMROZ, *Gotycka kamienica krakowska*, „Ochrona Zabytków", R. 8 (1955), nr 4, s. 221-236; Idem, *Kamienice Starego Miasta w Krakowie – zamierzenia konserwatorskie i realizacja*, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków", seria B, t. 7:1963, s. 77-85; Idem, *Układ przestrzenny miasta Krakowa przed i po lokacji 1257 roku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. XII:1967, z. 1, s. 17-49; Idem, *Mieszczańska kamienica krakowska, wiek XIII-XV*, Kraków – Wrocław 1983.

[7] W. GRABSKI, *Wybrane zagadnienia z urbanistyki średniowiecznego Krakowa*, „Biuletyn Krakowski", t. III:1961, s. 80-110; Idem, *Ewolucja średniowiecznej zabudowy Krakowa w świetle badań urbanistycznych i architektonicznych*, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków", seria B, t. 7:1963, s. 68-76; Idem, *Ze studiów nad zabudową mieszkalną średniowiecznego Krakowa*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury", t. II:1968, s. 187-205; Idem, *Średniowieczna kamienica krakowska. Zależności między typem działki a rozplanowaniem*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury", t. IV:1970, s. 163-179.

Ryc. 1. Rekonstrukcja rozwoju murowanej zabudowy mieszkalnej Rynku krakowskiego od poł. XIII do poł. XVII w., ukazana w skali barwnej na podkładzie współczesnego planu miasta. Opr. autor, rys. M. Goras

wiążąc konsekwentnie formę kamienicy z kształtem działki siedliskowej i ogólnie z urbanistyką średniowieczną. Znamienne, że osobnym torem prowadzone były badania historyków, którzy skupiają się na analizie źródeł pisanych[8]. Publikacje ostatniego ćwierćwiecza[9] pogłębiły znacznie wiedzę o krakowskiej zabudowie mieszkalnej, zwłaszcza o kamienicach

[8] J. Mitkowski, *Kraków lokacyjny*, [w:] J. Dąbrowski [red.], *Kraków. Studia nad rozwojem miasta*, „Biblioteka Krakowska" nr 111, Kraków 1957, s. 136-138; A. Wyrobisz, *Budownictwo murowane w Małopolsce w XIV i XV wieku*, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej", t. XVII, Wrocław – Warszawa – Kraków 1963, s. 59-61; J. Wyrozumski, *Dzieje Krakowa*, t. 2. *Kraków do schyłku wieków średnich*, Kraków 1992, s. 284-291.

[9] J. T. Frazik, *Kamienice mieszczańskie w Małopolsce do połowy XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. XXX:1985, z. 2, s. 153-179; W. Komorowski, *Najstarsze kamienice krakowskie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. XLII:1997, z. 2, s. 107-119; W. Komorowski, B. Krasnowolski, *Architektoniczny pejzaż Krakowa około roku 1400*, [w:] *Sztuka około 1400. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Poznań, listopad 1995*, t. 1, Warszawa 1996, s. 105-125; M. Łukacz, *Pierwsze fazy kształtowania się dominującego typu kamienicy krakowskiej*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury", t. XXII:1988, s. 9-18; M. Łukacz,

trzynasto- i czternastowiecznych, głównie dzięki wynikom najnowszych terenowych badań architektonicznych i archeologicznych oraz ponownej analizie wyników badań dawniejszych[10].

Żaden ze średniowiecznych domów rynkowych nie przetrwał w pierwotnej, gotyckiej postaci. Nie notują też tego najstarsze widoki Rynku[11]. Archiwalia średniowieczne w zasadzie nie zawierają informacji o wyglądzie budynków, poza wyliczeniem pomieszczeń i bardzo skrótową ich charakterystyką (położenie, rodzaj przekrycia, wyjątkowo opis urządzenia)[12]. Badania terenowe, mogące wyjaśnić wątpliwe kwestie, zaawansowane są nierównomiernie: prowadzone głównie w dolnych, wewnętrznych partiach zabudowy (piwnicach oraz parterach) dostarczają z reguły informacji o terytorialnym rozwoju zabudowy, w znacznie mniejszym stopniu o narastaniu jej w górę, nic też nie mówią o formie zwieńczeń (dachów) i o elewacjach.

Kamienice i pałace rynkowe w znacznym stopniu stanowią reprezentację wszystkich średniowiecznych domów krakowskich; ustalenia poczynione w stosunku do nich można odnieść do zabudowy mieszkalnej przy ulicach, zwłaszcza jeśli idzie o układ wnętrz i sposób kształtowania bryły. Różnice między domami Rynku i domami przy ulicach wyrażają się w okazałości (liczbie kondygnacji), jakości materiału budowlanego (w tym proporcji muru i drewna), stopniu ozdobności, a także chronologii etapów budowy i rozbudowy. Domy rynkowe były z reguły wznoszone i przebudowywane wcześniej niż domy przy ulicach.

W niniejszym artykule do mieszkalnych budowli rynkowych zaliczone zostały wszystkie kamienice i pałace mające numerację rynkową oraz budynki na narożnikach ulic wybiegających z Rynku, tradycyjnie z Rynkiem wiązane. W dalszej części artykułu dla określenia Rynku Głównego używany będzie (w adresach) skrót RG.

* * *

Średniowieczna kamienica krakowska jest specyficznym zjawiskiem kulturowo-społecznym i architektonicznym, różnym od pojęcia domu kanoniczego, dworu, pałacu miejskiego. Obszar jej występowania jest ściśle określony – wyznaczony murami Krakowa lokacyjnego, z niewielkimi enklawami na Kazimierzu[13]. Kamienice, tworząc przeważającą część substancji miasta średniowiecznego i nowożytnego, współdecydowały o jego obliczu architektonicznym, będąc jednocześnie odbiciem kondycji społecznej i ekonomicznej mieszkańców. Specyfiką krakowską jest fakt, że nieprzerwany proces ewolucji kamienicy (od zapoczątkowania w 2. poł. XIII w. do jego zakończenia na przełomie XVIII/XIX w.) przebiegał na obszarze pierwotnego miasta, i tylko tam. W Krakowie bowiem nie wykształciły się równoważne dla średniowiecznego ośrodka organizmy urbanistyczne.

Wyróżnić można trzy zasadnicze etapy rozwoju kamienicy krakowskiej: wstępny, od poł. XIII do poł. XIV w.; zasadniczy, od poł. XIV do poł. XVII w. i schyłkowy, od poł. XVII do końca XVIII w. Chronologia kamienic pokrywa się z chronologią dziejów Krakowa: etap pierwszy i drugi to czas, gdy domy krakowskie przodowały w rozwoju budownictwa nie tylko w skali Królestwa Polskiego, etap trzeci to okres, gdy w stanie zabudowy mieszkalnej odzwierciedlił się upadek i powolna odbudowa miasta.

Etap pierwszy i początek drugiego związane były ściśle z uwarunkowaniami urbanistycznymi – wielkością, formą i usytuowaniem działki lokacyjnej. Pierwotna działka, zwana kuryjną (od *curia* – dworzyszcze[14]), była działką bardzo dużą (42 × 21 m), dlatego

W. Komorowski, T. Węcławowicz, *Domy*, [w:] T. Mroczko i M. Arszyński [red.], *Dzieje sztuki polskiej*, t. 2. *Architektura gotycka w Polsce*, Warszawa 1995, katalog zabytków, s. 119-120; A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, wyd. 3, Warszawa 1978, s. 93-94; A. Swaryczewski, *Historyczne przekształcenia urbanistyczne jednego z przyrynkowych bloków Krakowa*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury", t. X:1976, s. 15-25.

[10] Badania wykonywane głównie w ramach dawnego Miejskiego Biura Projektów i Pracowni Konserwacji Zabytków, w szczególności przez M. Bicz-Suknarowską, U. Borkowską-Bober, D. Chlebińską, M. Cemplę, D. Czapczyńską, A. Filipowicza, M. Filipowicz, J. Hiżycką, A. Karbowskiego, I. Konopkę, W. Komorowskiego, A. Kudera, A. Kupczyńską, T. Linieckiego, M. Łukacza, W. Niewaldę, K. Nowacką, H. Rojkowską, S. Sławińskiego, A. Swaryczewskiego. Wyniki starszych prac zostały zweryfikowane w studium urbanistyczno-konserwatorskim Krakowa w obrębie Plant, wykonanym w firmie PKZ „Arkona" w latach 1992-1998.

[11] J. Banach, *Najstarsza ikonografia Rynku Głównego*, „Rocznik Krakowski", t. LVIII:1992, s. 71-89.

[12] Zob. Ptaśnik, *Studia nad patrycjatem...*, część druga, s. 50-71.

[13] Relikty średniowiecznej mieszkalnej zabudowy kazimierskiej wykazują związki z typowymi kamienicami krakowskimi: B. Krasnowolski, *Układ przestrzenny krakowskiego Kazimierza w wieku XIV*, „Rocznik Krakowski", t. LIV:1988, s. 16, 34, 51, ryc. 7; Idem, *Ulice i place krakowskiego Kazimierza*, Kraków 1992, s. 164.

[14] *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowas od r. 1300 do 1400*, wyd. F. Piekosiński i J. Szujski., „Monumenta Medii aevi historica", t. 1, Cracoviae 1878.

niemal wszystkie działki kuryjne rozpadły się na mniejsze w ciągu pierwszego półwiecza istnienia miasta (najczęściej przez podział na połówki)[15]. Powstałe tą drogą modularne działki półkuryjne były także działkami dużymi, jeżeli porównać je z działkami innych miast polskich[16]. Obecny stan wiedzy nie pozwala stwierdzić, jak wyglądały relacje między procesem rozpadu działek kuryjnych a kształtowaniem się zabudowy murowanej, niemniej jednak można wykazać istnienie zabudowy na kilku nie podzielonych działkach narożnych (zobacz dalej: pałace).

Nie można określić w pełni kształtu najstarszych kamienic, gdyż żadna nie przetrwała do dzisiaj w stanie nie zmienionym. Najogólniej można stwierdzić, że obszerna działka narzuciła dużą skalę zabudowy. Powstawały budynki mające front równy frontowi typowej działki półkuryjnej i co najmniej taką samą głębokość (ok. 10 × 10 m), co przy zbliżonej do tych wymiarów wysokości dawało wielkość domów porównywalną z wielkością ówczesnych budowli zamkowych. Domy miały formę kubicznych brył, były co najmniej dwukondygnacyjne, nie miały piwnic. Nakrywały je zapewne dachy dwuspadowe, być może także czterospadowe. Pewien odsetek najstarszych kamienic stanowiły budynki wieżowe. Domy wznoszono z nieregularnych brył kamienia wapiennego, układanych w warstwy, używając cegły wyłącznie do wykonywania obramień otworów wejść (z zasady szerokich) i okien (z reguły niewielkich). Była to architektura monumentalna i surowa, pozbawiona niemal dekoracji, zwłaszcza ciosowych portali i obramień okiennych. Obszerne wnętrza wszystkich kondygnacji zapewne dzielono drewnianymi ścianami na mniejsze pomieszczenia. Schody, prawdopodobnie strome, o konstrukcji wyłącznie drewnianej, znajdowały się wewnątrz budynku, niewykluczone jednak, że przystawiano je też od zewnątrz, do elewacji tylnej. Innym stałym elementem wyposażenia było otwarte palenisko. W okresie pierwszych stu lat po lokacji powstało w Krakowie około 100-120 kamienic[17].

Pierwsze trwałe obiekty mieszkalne nadały miarę budowlom następnym – domom fazy rozwiniętej (etap drugi), które stworzyły powszechnie znany stereotyp kamienicy mieszczańskiej. Początek tego najdłuższego w ewolucji kamienicy krakowskiej etapu przypada mniej więcej na czasy Kazimierza Wielkiego, kiedy to w ustabilizowaną kanwę urbanistyczną zaczęto wpisywać zabudowę szeregową, pozwalającą intensywnie wykorzystać powierzchnie działek na potrzeby szybko wzrastającej populacji[18]. Kodyfikacja zwyczajowych do tej pory przepisów budowlanych (m.in. w wilkierzu z 1367 r., ustalającym zasady budowy murów granicznych[19]) przyczyniła się do uregulowania procesu wznoszenia kamienic i ustalenia standardowego modelu domu mieszczańskiego, gdzie forma ściśle wynikała z funkcji[20]. Rozplanowanie wnętrz samego domu oraz związanych z nim innych zabudowań działki realizowano według obligatoryjnego niemal wzorca, od którego rzadko bywały odstępstwa. Zgodnie z tym modelem budynek frontowy, z zasady jednopiętrowy i dwutraktowy, zajmował połowę powierzchni działki. Na pozostałej części działki znajdowały się zabudowania gospodarcze, w tym oficyna tylna, połączona z budynkiem frontowym gankami zawieszonymi na murach granicznych[21]. Taki model zrealizowany został nie tylko na przeważającej większości posesji mających za podstawę modularną działkę półkuryjną, ale także na działkach zdeformowanych z powodu zniekształceń planu lokacyjnego. Modularne działki znajdują się w regularnych blokach zabudowy w centralnej i północnej części miasta[22], zdeformowane w blokach między Rynkiem a placami Wszystkich Świętych i Dominikańskim a także w obrzeżnych partiach bloków peryferyjnych oraz w blokach wytyczonych według odmiennych zasad w przyłączonym przed poł. XIV w. Okole[23]. Wśród zabudowy 500 posesji historycznych w Krakowie w obrębie murów obronnych (zatem także tych, które obecnie nie istnieją, gdyż włączone zostały do posesji sąsiednich) prawie 350 domów wykazuje cechy opisanego modelu[24]. W Rynku typowe kamienice powstały na 30 działkach (Rynek liczy 51 posesji historycznych). Stan ten dobrze ilustruje plan Dominika Pucka, wykonany w roku 1787[25] (ryc. 2), na którym zaznaczone zostały frontowe partie parterów

[15] GRABSKI, *Wybrane zagadnienia...*, s. 94-99.
[16] JAMROZ, *Układ...*, s. 47-48, ryc. 16.
[17] O kamienicach pierwszego etapu KOMOROWSKI, *Najstarsze kamienice...*, s. 113-118.
[18] GRABSKI, *Wybrane zagadnienia...*, s. 107-110.
[19] Wilkierz omawia WYROZUMSKI, *op.cit.*, s. 286-291.
[20] ŁUKACZ, *op.cit.*, s. 9-17.
[21] GRABSKI, *Wybrane zagadnienia...*, s. 104, 106-107.
[22] GRABSKI, *Wybrane zagadnienia...*, s. 107.
[23] W. NIEWALDA, B. KRASNOWOLSKI, *Układy urbanistyczne Okołu – próba rekonstrukcji*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury", t. XV:1981, s. 81-82.
[24] Por. ŁUKACZ, *op.cit.*, s. 11.
[25] S. TOMKOWICZ, *Plan Rynku krakowskiego z roku 1787*, „Rocznik Krakowski", t. IX: 1907, s. 177-185, plansza.

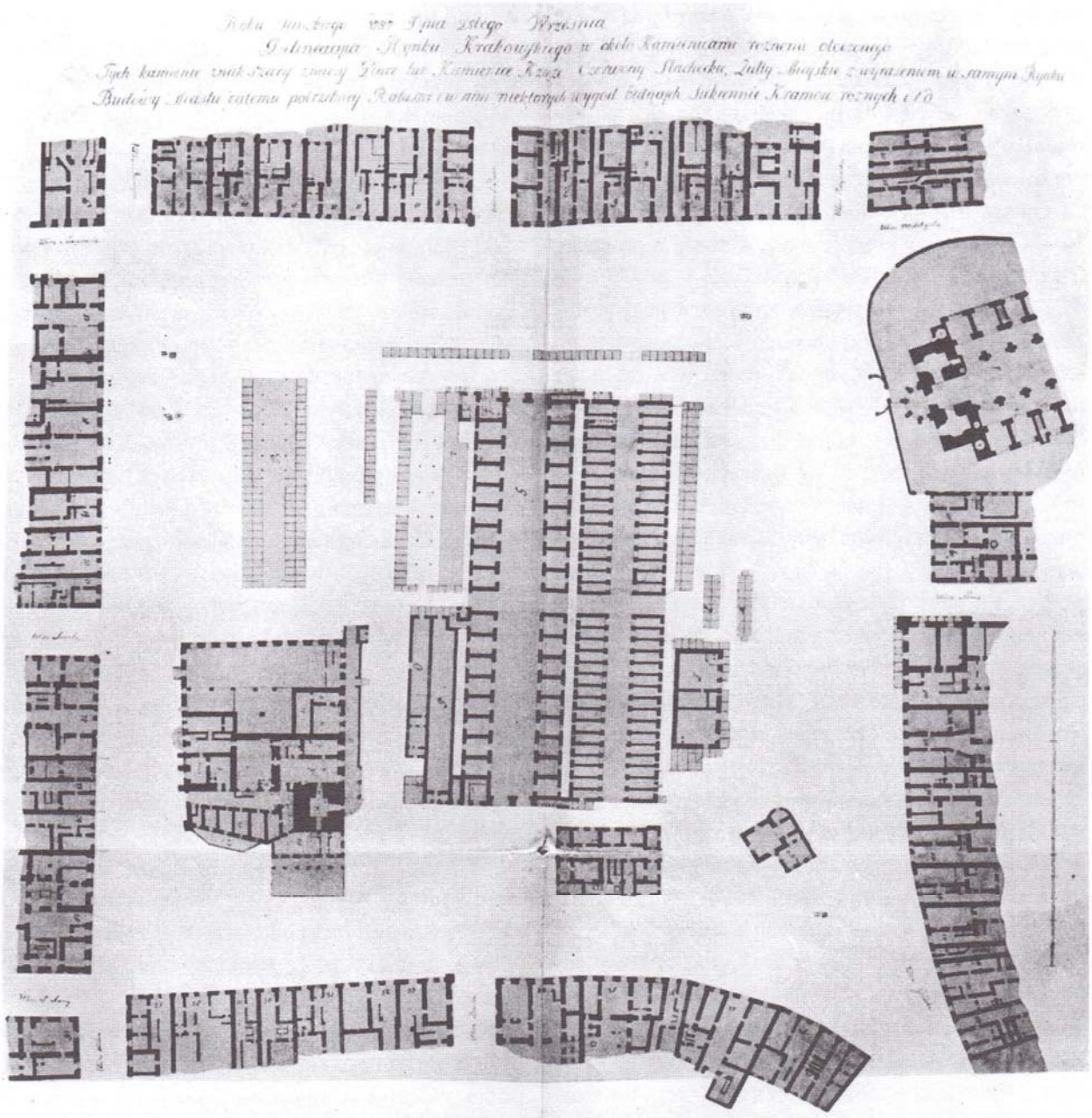

Ryc. 2. Plan Rynku Dominika Pucka z 1787 r. Reprodukcja ilustracji w publikacji S. Tomkowicza, *Plan Rynku*. Reprodukcja fot. T. Kalarusa

kamienic[26]. Model realizowany był niezależnie od statusu społecznego właściciela, różnice wyrażały się w skali architektonicznej, standardzie wyposażenia i poziomie artystycznym dekoracji. Już w 2. poł. XIV w. ustalony został typowy układ wnętrz parteru; tworzyły go dwa pomieszczenia frontu i dwa pomieszczenia w partii tylnej[27]. Polskie nazwy tych pomieszczeń ustaliły się w wieku XVI: na froncie sień i sklep, z tyłu przechód i „izba na zadzi"[28]. Sień była z reguły szersza niż sklep, izba tylna znacznie większa od przechodu (i przeważnie większa od sieni). W nazwie oficyny – indermach – przetrwał niemiecki źródłosłów (Hinter-gemacht), oznaczający budynek znajdujący się w głębi

[26] Kamienice RG 13B i 14 nie zostały uwzględnione, gdyż w czasach nowożytnych (zapewne również w średniowieczu) nie uważano ich za domy rynkowe: W. Komorowski, K. Follprecht, *Właściciele kamienic Rynku krakowskiego w czasach nowożytnych (do pierwszej okupacji szwedzkiej) [Część 1]*, „Krakowski Rocznik Archiwalny", t. 2:1996, s. 19-20.

[27] Starsza literatura rozróżnia kilka typów układu wnętrz kamienicy na działce półkuryjnej: Grabski wymienia cztery typy (Grabski, *Średniowieczna...*, s. 174, ryc. 11), Jamroz więcej (Jamroz, *Mieszczańska...*, s. 107-140). Dzisiejsza wiedza pozwala stwierdzić istnienie jednego typu z licznymi wariantami (por. Łukacz, *op.cit.*, s. 11, ryc. 2).

[28] Określenia powszechnie używane w aktach wiertelniczych (sprawozdaniach miejskich urzędników budowlanych) czasów nowożytnych, por. S. Tomkowicz, *Domy i mieszkania w Krakowie w pierwszej połowie XVII wieku*, „Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie", Dział I, t. I, z. 5, s. 24 i passim.

działki[29]. W terminologii staropolskiej nie używano określenia „budynek frontowy", posługiwano się wyłącznie słowem „kamienica". Nie było to pojęcie jednoznaczne, bowiem w ujęciu prawnym słowo „kamienica" oznaczało całą posesję, włącznie z zabudową oficynową i podworcem.

Opisany model kamienicy realizowany był w przypadku większości posesji w długotrwałym procesie, trwającym nieraz kilka wieków (ryc. 1, por. ryc. 3, 4). O ile trakt frontowy wznoszono z trwałego materiału (kamienia i cegły) stosunkowo wcześnie (często powstawał przez adaptację domu wzniesionego przed poł. XIV w.), to trakt tylny oraz pierwsze piętro przebudowywano na murowane dopiero pod koniec średniowiecza, a w wielu wypadkach dopiero w XVI i XVII w.[30] Nawet w kamienicach przy głównych ulicach trakty tylne wymieniane były na murowane dopiero w 2. poł. XV i w XVI w. (na przykład przy ul. Floriańskiej jeszcze na początku XVI w. 1/5 kamienic miała drewniane trakty tylne). W Rynku proces ten przebiegał szybciej. Murowane trakty tylne na przełomie XIV/XV w. miało 2/3 kamienic. Zatem już u początku drugiego etapu formowania się mieszczańskiego budownictwa mieszkalnego przeważająca większość kamienic rynkowych uzyskała dwutraktowy, zrealizowany w trwałym materiale układ. W XV wieku wzniesiono w Rynku od podstaw tylko dwie kamienice[31] a murowane trakty tylne zbudowano niemal we wszystkich tych kamienicach, które dotychczas ich nie miały[32]. W XV w. zaczęły też powstawać murowane oficyny tylne (ryc. 5). U schyłku średniowiecza murowana mieszkalna zabudowa Rynku była w zasadzie ukształtowana. Budynki frontowe nakrywano wysokimi dachami (ryc. 6) o konstrukcji storczykowej, z reguły kalenicowymi (jedynie niektóre narożne domy miały dachy zwrócone szczytem ku Rynkowi, ryc. 7[33]). W XV wieku strychy znacznej części kamienic użytkowano jako składy.

Układ zaprogramowany w czasach kazimierzowskich realizowany był w trwałym materiale (przede wszystkim w cegle[34]) do końca średniowiecza i później; zmiana formacji stylowej nie miała w zasadzie wpływu na kontynuację średniowiecznych form przestrzennych. Punkt ciężkości w procesie wymiany zabudowy drewnianej na murowaną przeniósł się w okresie nowożytnym na kamienice przy ulicach. Największy przyrost murowanej substancji budowlanej w skali miasta nastąpił w 2. poł. XVI i w 1. poł. XVII w. Powstała wówczas większość drugich pięter kamienic przy Rynku i głównych ulicach oraz ponad połowa oficyn tylnych w zabudowie rynkowej. Od początku XVI w. na działkach rynkowych zaczęto wznosić nowe trwałe elementy zabudowy – murowane oficyny boczne[35].

Ganki łączące wyższe kondygnacje budynków frontowych i oficyn były niemal wyłącznie drewniane; ze źródeł i badań terenowych wiadomo, że w kilku domach istniały murowane ganki na kamiennych krokstynach (zachowały się w jednej[36]).

W kamienicach rynkowych (także w kamienicach Małego Rynku) program funkcjonalny poszerzony został o przedproża, masowo powstające w 2. poł. XIV w. Te struktury budowlane miały formę sklepionych, podłużnych piwnic z tarasami, przystawionych do fasad domów, w części zagłębionych[37]. Ich geneza ma zapewne związek z bardzo szybkim podnoszeniem się poziomu terenu w XIV w. (ok. 2-3 m). Na początku nowożytności

[29] Ptaśnik, *Studia nad patrycjatem..., część druga*, s. 40: średniowieczne domy niemieckie składały się „typowo z trzech części: frontu (Vorderhaus, Vordergemach), podwórza (Hof) i oficyn (Hinterhaus, Hintergemach, Widermach)".

[30] Por. Łukacz, *op.cit.*, s. 11-14, ryc. 5, 6; Tomkowicz, *Domy...*, s. 3-4. Drewniane i murowane partie zabudowy traktowane były jako integralne części domu, jednak wyraźnie odczuwano różnicę między nimi, wyżej ceniąc oczywiście mur, głównie ze względu na jego większą odporność na pożar (por. M. Koczerska, *Siedziby krakowskich urzędów kościelnych w XV w.*, [w:] *Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach. Studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1990, s. 86-87.

[31] RG 15 i 16.

[32] Wyjątkiem była kamienica RG 11, która prawdopodobnie nigdy nie otrzymała drugiego traktu. Jego rolę do pewnego stopnia pełniła duża oficyna boczna. Dodatkową osobliwością tej posesji był fakt, że w czasach nowożytnych powstały dwie oficyny tylne, rozdzielone drugim podwórkiem. Być może, taki kształt zabudowy ma związek z nietypową funkcją domu, w którym widziano faktorię wenecką.

[33] Por. Jamroz, *Gotycka...*, s. 234-235, ryc. 190; Idem, *Mieszczańska...*, s. 94-95, ryc. 34. W starszej literaturze popularny był pogląd o przewadze dachów szczytowych: Zubrzycki, *op.cit.*, s. 12-14.

[34] Por. Wyrobisz, *op.cit.*, s. 92-95.

[35] O procesach budowlanych i architektonicznych w czasach nowożytnych zob. W. Komorowski, *Domy Rynku krakowskiego w XVI i XVII wieku (do pierwszego najazdu szwedzkiego)*, [w:] *Między gotykiem a barokiem. Sztuka Krakowa XVI i XVII wieku*, „Biblioteka Krakowska" nr 136:1997, s. 23-54.

[36] RG 24.

[37] W. Grabski, *Średniowieczne przedproża domów krakowskich*, „Biuletyn Krakowski", t. II: 1960, s. 25-46. Przedproża mają (lub miały) kamienice RG 6-11, 17, 18, 19B, 20, 25A, 31, 35-46. Pomiary istniejących przedproży podaje A. Kadłuczka, *Opracowanie materiałów archiwalnych dla struktur przestrzennych pod płytą Rynku Głównego w Krakowie*, Kraków 1993, s. 17, plansza.

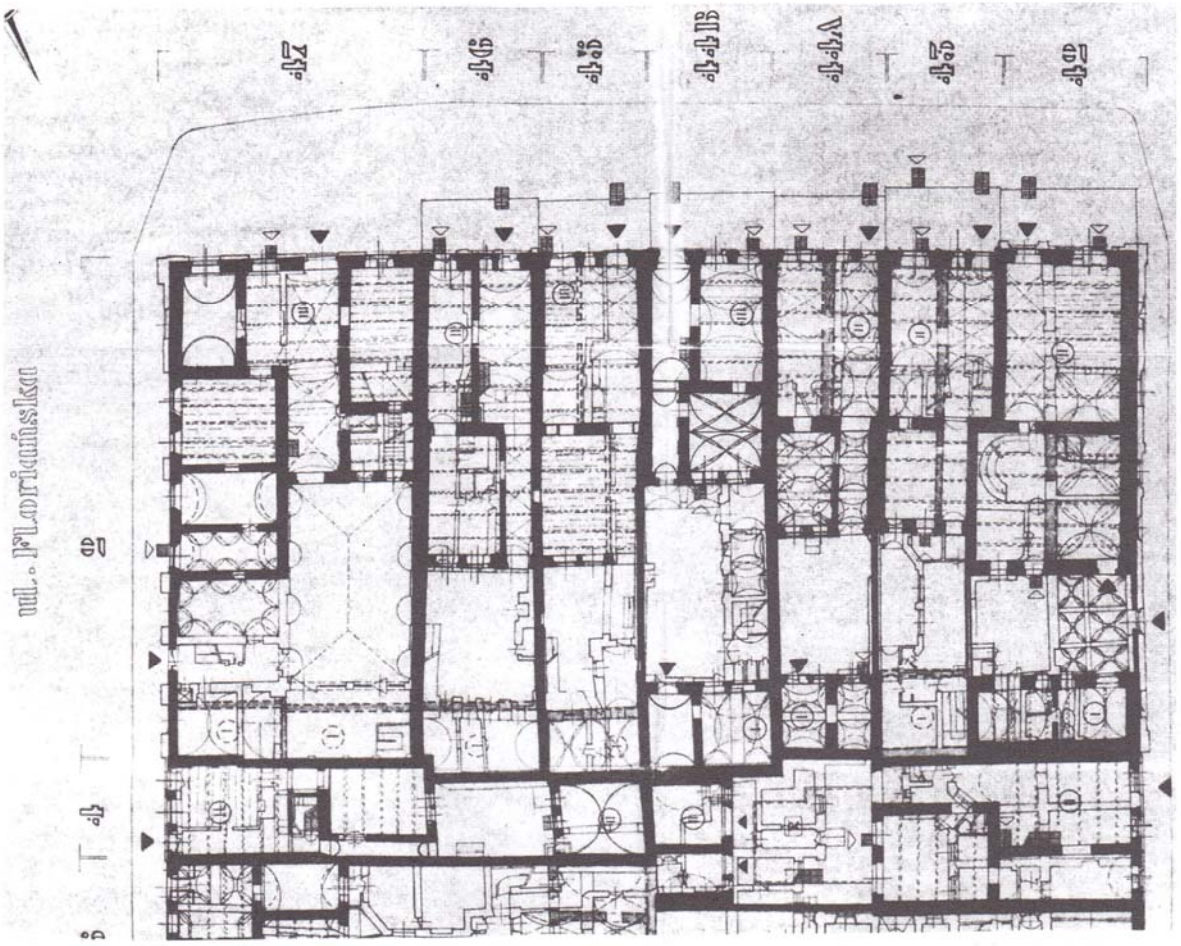

Ryc. 4. Rekonstrukcja bloku zabudowy mieszkalnej między Rynkiem Głównym i ul. Floriańską, św. Jana i św. Tomasza, część południowa, parter. Stan w poł. XV w. Opr. M. Łukacz w 1982 r.

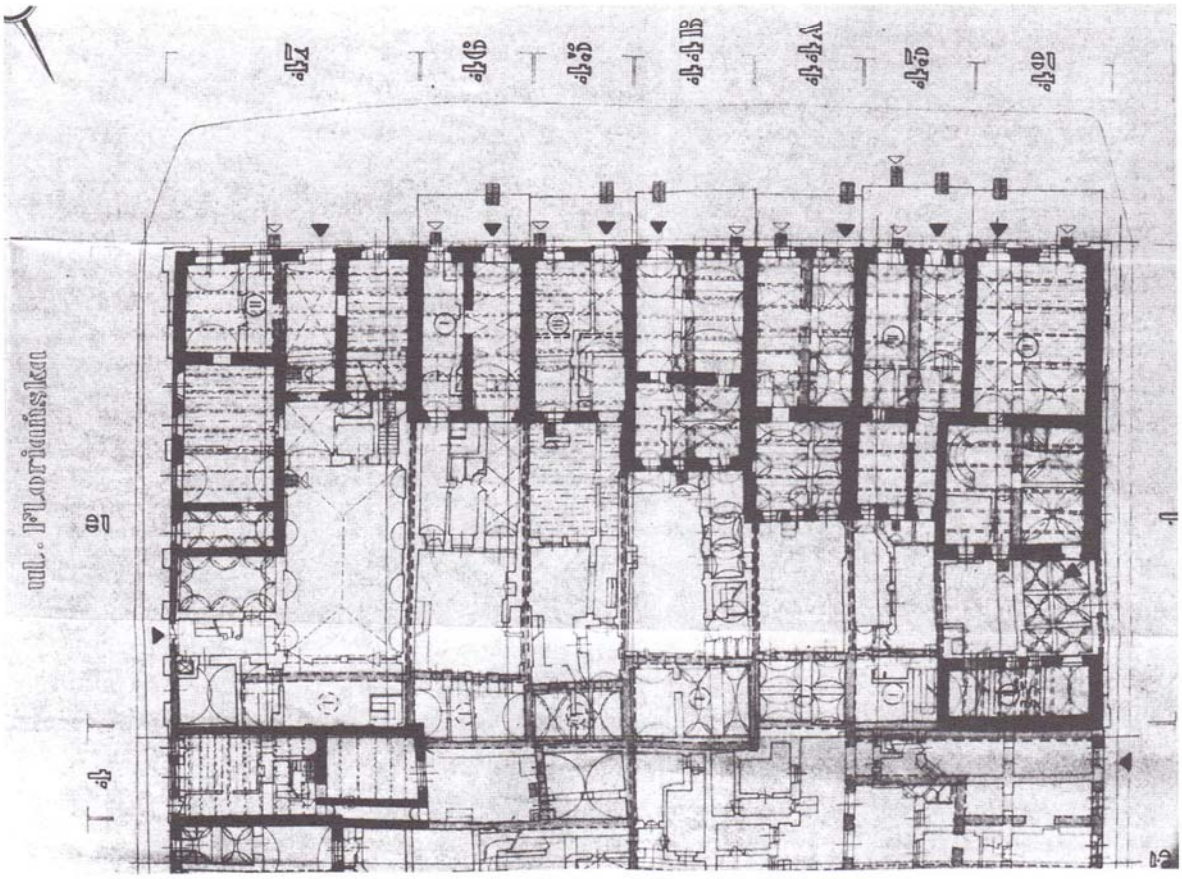

Ryc. 3. Rekonstrukcja bloku zabudowy mieszkalnej między Rynkiem Głównym i ul. Floriańską, św. Jana i św. Tomasza, część południowa, parter. Stan w 2. poł. XIV w. Opr. M. Łukacz w 1982 r.

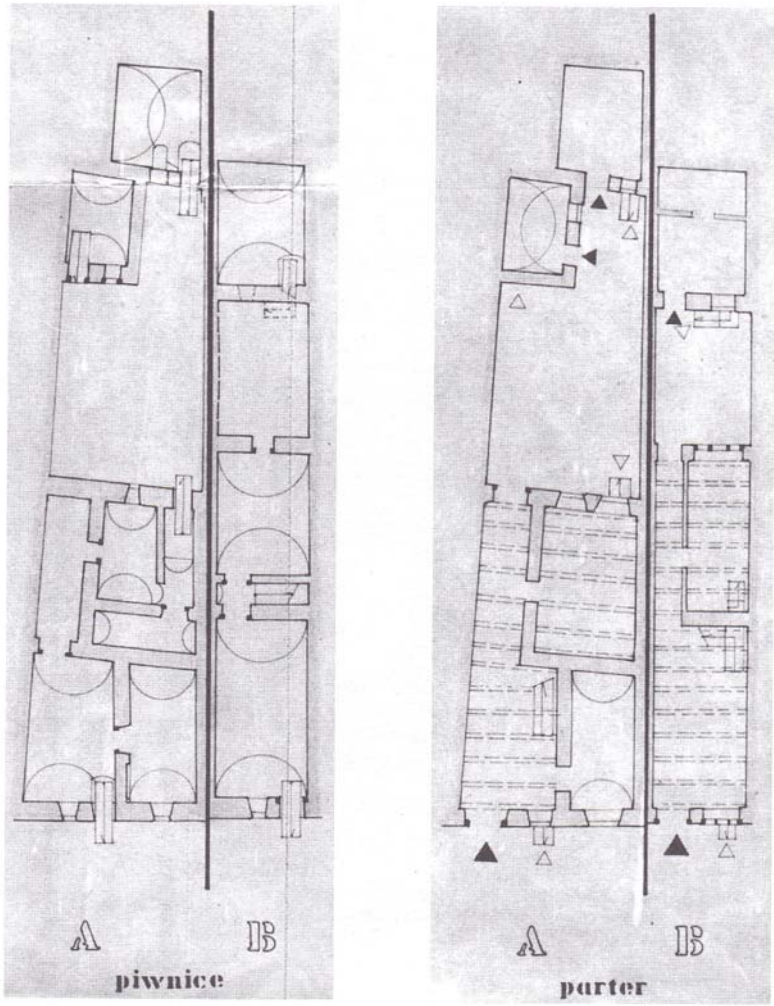

Ryc. 5. Rekonstrukcja rzutu piwnic i parteru kamienic tworzących od 1830 r. obecny dom RG 13. Stan w końcu XV w. Opr. A. Karbowski w 1978 r.

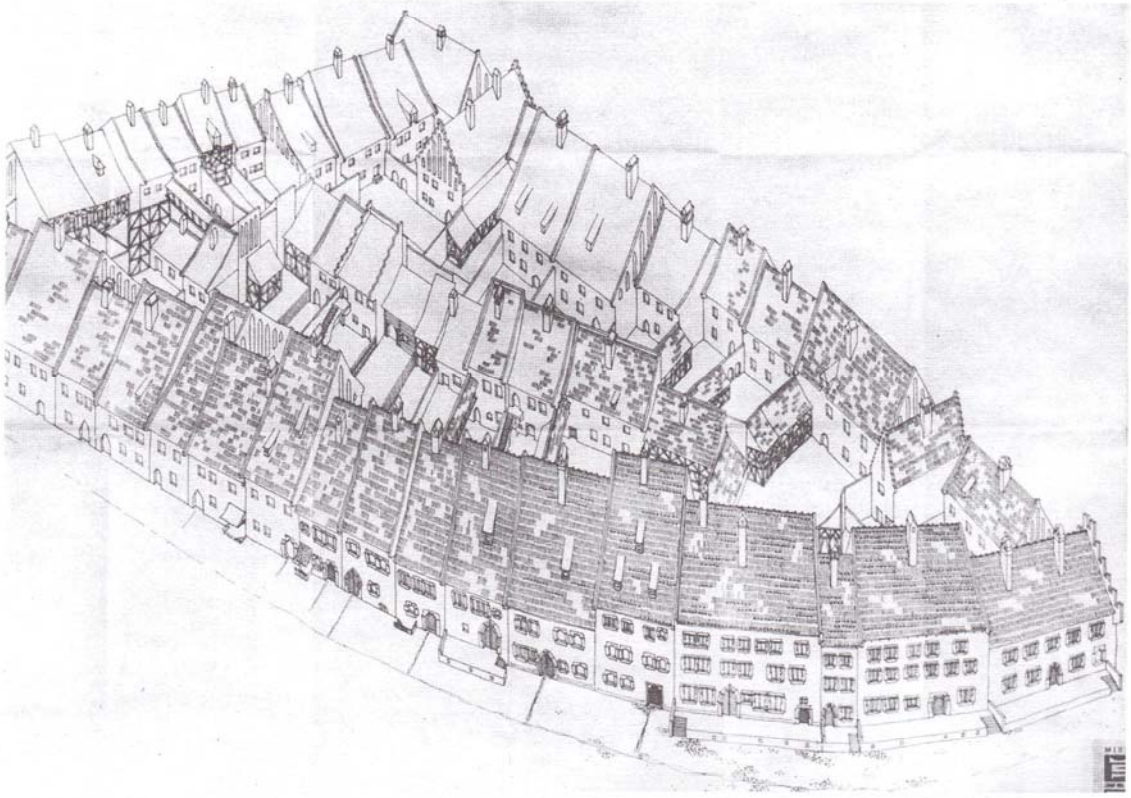

Ryc. 6. Rekonstrukcja wyglądu zabudowy między Rynkiem Głównym, ul. Grodzką (z lewej) i Bracką oraz placem Wszystkich Świętych. Stan u schyłku XV w. Opr. A. Swaryczewski w 1973 r.

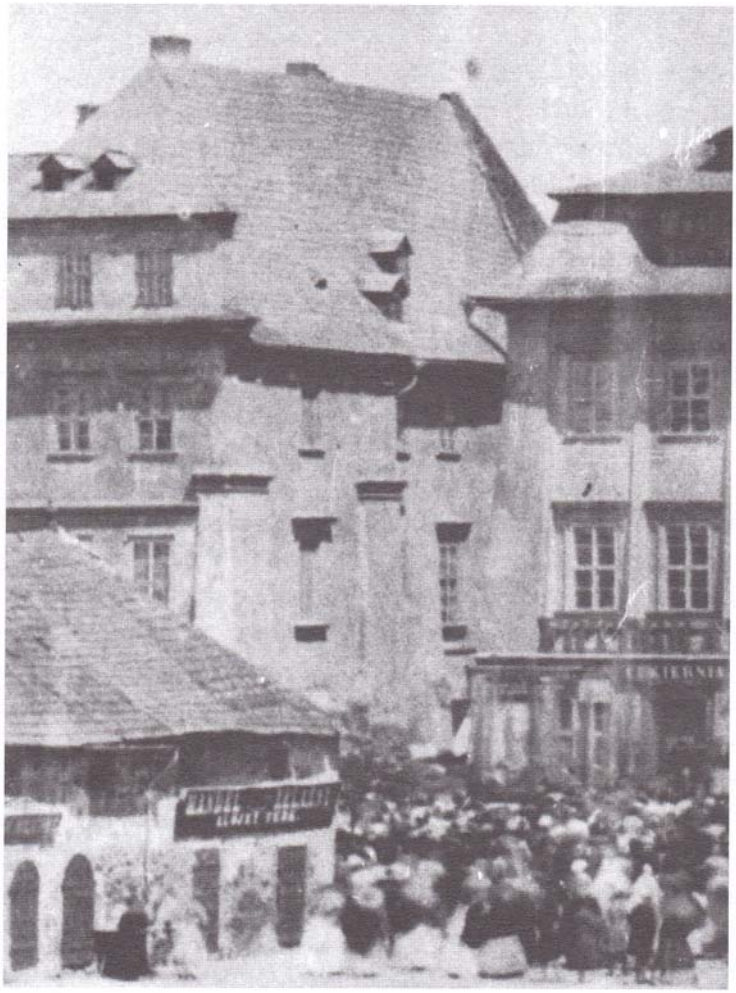

Ryc. 7. Dom w narożniku Rynku Gł. i ul. św. Jana, widok od południa. Fragment fot. W. Maliszewskiego z czasu po 1860 r., zbiory Muzeum Narodowego w Krakowie, nr inw. III/Fot./784

poziom tarasów zrównał się z poziomem Rynku i przedproża zniknęły z pejzażu miasta[38].

Jedyną istotniejszą modyfikacją nowożytną w średniowiecznym układzie funkcjonalno-przestrzennym kamienicy krakowskiej było zastąpienie pierwotnego systemu komunikacji pionowej (drabiniaste schody umieszczone w różnych częściach budynku) wygodnymi schodami, założonymi w klatce schodowej, której szyb umieszczano w tylnej partii traktu frontowego. Proces adaptacji objął niemal wszystkie kamienice rynkowe, rozpoczął się w 3. ćw. XVI w., zakończył przed poł. XVII w.[39] Poza tym ewolucja funkcjonalna kamienicy w czasach nowożytnych ograniczyła się do wydzielania kramów i sklepów w pierwotnej, szerokiej sieni parteru oraz zamiany sieni pierwszego piętra na pomieszczenia mieszkalne. Wyodrębniano także autonomiczne jednostki mieszkalne na poszczególnych kondygnacjach, w wypadku podziału tego pierwotnie jednorodzinnego domu między kilka rodzin. Eliminowano produkcję z izby tylnej i przenoszono ją do oficyny. Do istotniejszych zmian strukturalnych zakwalifikować należy także zamianę średniowiecznych dachów (kalenicowych i szczytowych) na dachy pogrążone (o odwróconym w stosunku do poprzedniego układzie połaci). Proces ten, wymuszony i zapoczątkowany przepisami przeciwpożarowymi w poł. XVI w., apogeum swoje osiągnął w 1. ćw. XVII w. (zlikwidowano wówczas większość późnośredniowiecznych składów i wnętrz mieszkalnych urządzonych na strychach). Wszelkie inne zmiany w kamienicach miały albo wtórny charakter funkcjonalny, nie związany z zasadniczą linią ich ewolucji (adaptacje na pałace patrycjuszowskie i magnackie), albo wynikały z modernizacji wyposażenia, związanego z wymianą dekoracji, co z kolei wiązało się ze zmianami stylowymi.

[38] O podnoszeniu się poziomu terenu zob. K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975, ryc. 13b, 13c, 15e, 15f; Komorowski, *Najstarsze kamienice...*, s. 115-116.

[39] Komorowski, *Domy Rynku krakowskiego...*, s. 44-46.

* * *

Pałac – wyraz używany niekiedy w aktach średniowiecznych w odniesieniu do budowli mieszkalnych[40] (w aktach krakowskich jedynie do określenia dużej sali, sieni lub kondygnacji – „pal(l)acium"[41]). We współczesnej literaturze naukowej termin stosowany sporadycznie wobec średniowiecznych miejskich obiektów mieszkalnych[42]. Szeroka, słownikowa definicja pałacu („reprezentacyjna budowla mieszkalna pozbawiona cech obronnych"[43]) nie wyklucza jednak możliwości określania tym terminem okazalszych kamienic w mieście średniowiecznym. Wyjątkowość takich budowli w architektonicznym pejzażu krakowskiego średniowiecza zauważył już Jan Ptaśnik przed 85 laty, upatrując w nich mieszczańskie odpowiedniki siedzib feudalnych. „Czy mianowice można z całą pewnością przyjmować, że zawsze dla domu mieszczańskiego prototypem była chata czy dwór chłopski, czy raczej mieszczaństwo bogate dla swoich domów nie brało wzoru ze zamków rycerskich. Główny budynek mieszkalny na zamku rycerskim w epoce romańskiej a częściowo także i gotyckiej, nosił nazwę pałacu, którą to nazwą oznaczało się często i główną salę zamkową. Ta sala zajmowała czasem całe piętro i prowadziły do niej wolne schody, zwykle jednak obok niej pomieszczone były mieszkalne komnaty i zarazem kaplica. Nie znamy dokładnych opisów domów patrycjuszowskich niemieckich, ale w Krakowie w jednym z pierwszych domów patrycjuszowskich dziś Barany (RG 27A), a w XV wieku zwanym domem Karniowskim, schody prowadzą do palatium i tu widzimy kaplicę wysuniętą jako erker w rynek i inne ubikacje mieszkalne. „Palatium" w tej kamienicy krakowskiej oznacza zdaje się przestrzeń ponad sienią na pierwszym piętrze, a zatem to, co w Niemczech „Vorsaal" się nazywa, choć tę nazwę „palatium" najczęściej spotykamy u nas w znaczeniu sieni"[44].

Dom Karniowski nie był typową kamienicą. Reprezentował rzadki w Krakowie, lecz charakterystyczny dla krakowskiego Rynku typ rezydencji patrycjusza (czy też feudała). Była to z reguły budowla zajmująca narożnik Rynku i ulicy z niego wybiegającej, dwu- lub nawet trzytraktowa, większa od typowej kamienicy mieszczańskiej, zwykle znacznie bardziej reprezentacyjna. Nie ma zatem powodu, by nie nazywać takiej budowli pałacem, tym bardziej, że dorównywała obszernością, programem i ozdobnością najbardziej wystawnym rezydencjom królewskim[45]. Poza domem Karniowskim (RG 27A) do pałaców zaliczyć możemy także RG 6, 20, 35, 47 oraz dom przy ulicy Szczepańskiej 1 (w dalszych rozważaniach uwzględnione zostaną też domy, które potencjalnie mogły być pałacami (m.in. RG 36). Wszystkie zajmują działki narożne, w przeważającej części mają (lub miały) układ trójpasmowy, pierwsze ich murowane części zaczęły powstawać jeszcze w wieku XIII.

Rynek Główny 6

W trzech etapach, z których pierwszy przypadł zapewne na wiek XIII, ukształtowany został trzykondygnacyjny gmach z przedprożem, łączący cechy jednego z dwóch typów najstarszej zabudowy działek narożnych (trójpasmowy układ obecnych piwnic oraz skrzydło od ul. Siennej) z nietypowym układem parteru[46], gdzie obok obszernej sieni (zachowany piętnastowieczny strop) znajduje się para pomieszczeń nakrytych sklepieniami żebrowymi (zob. Aneks). Już na przełomie XIV/XV w. był to gmach bardzo duży, jego kubatura wynosiła ok. 4000-5000 m sześciennych[47]. Drugie piętro pałacu zbudowano w XV w.[48]

[40] *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. VII, z. 1 (52), Kraków 1992, s. 34.

[41] *Cracovia artificum 1300-1500*, wyd. J. Ptaśnik, „Źródła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce", t. IV, Kraków 1917, nr 306, 824, 1281.

[42] Łukacz, Komorowski, Węcławowicz, *op.cit.*, s. 120. Nie użyto tego terminu w stosunku do mieszczańskich budowli mieszkalnych średniowiecza w podstawowych syntezach, por. Miłobędzki, *op.cit.*, s. 55, 92-93; T. Dobrowolski, *Sztuka Krakowa*, wyd. 4, Kraków 1971, s. 100-102; Węcławowicz, *op.cit.*, s. 63-64.

[43] *Słownik terminologiczny sztuk pięknych, wydanie nowe*, Warszawa 1996, s. 299.

[44] Ptaśnik, *Studia nad patrycjatem..., część druga*, s. 42; na s. 54 stosowny passus z akt radzieckich z 1486 r.: „item oben sal her haben das grosse palacium mit allen kammern an beyden seyten als czwu gemauerte eyne mit der awladunge adir capelle of den rinck", zob też Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo...*, s. 397-398.

[45] Np. pałacowi królewskiemu w Szydłowie: Miłobędzki, *op.cit.*, s. 85.

[46] O początkach RG 6 przeciwstawne hipotezy J. Jamroza i W. Grabskiego. Jamroz widział tu dwie kamienice rozdzielone miedzuchem (Jamroz, *Gotycka...*, ryc. 189; Idem, *Układ...*, s. 41, ryc. 3, 15; Idem, *Mieszczańska...*, s. 60, 62, ryc. 4, 8, 16), Grabski uważał, że pierwotny dom szerokofrontowy został wtórnie podzielony, co tłumaczyłoby odmienny układ piwnic i parteru, „w parterze bowiem wyodrębnić można rozplanowanie 2 kamienic, podczas gdy w piwnicach istnieje wyraźny układ pierwotnej pełnokuryjnej zabudowy" (Grabski, *Wybrane...*, s. 101, ryc. 9, por. s. 96, 98, zob. też Idem, *Średniowieczna...*, s. 165, 167). Przeprowadzone ostatnio badania terenowe potwierdziły istnienie w pierwszym etapie dwóch kamienic (M. Łukacz, *Badania architektoniczne piwnic Szarej Kamienicy w Krakowie przy Rynku Głównym 6*, mps, Kraków 1999, rys. 2.

[47] Komorowski, Krasnowolski, *op.cit.*, s. 114.

[48] W. Komorowski, *Historia Szarej Kamienicy*, mps, Kraków 1992, s. 6-7, 9-12, 14-16.

Na przełomie XV/XVI w. dom był własnością zamożnej kupieckiej rodziny Krupków[49]. Z ostatnią fazą średniowieczną wiązać należy interesującą, zachowaną szczątkowo polichromię w górnej części ścian przedostatniego parterowego pomieszczenia od ul. Siennej. „Polichromia ukryta pod warstwą pobiały jest źle czytelna. Składa się z dwóch części: górą biegnie fryz utworzony z gałęzi, utrzymany w kolorze jasnozielonym, poniżej zaś potrójny pas brązowo-biały przenikający się z elementami architektonicznymi, które stanowią zasadniczy motyw kompozycji. Jest to rodzaj ściany z wyprutymi otworami arkadowymi, przerywanej kwadratowymi „basztami", przedstawionymi z dolnego punktu widzenia. Całość utrzymana w kolorze niebiesko-zielonym z elementami brązu i różu indyjskiego".[50] Należy sądzić, że był to fragment większej kompozycji, z którego zachowało się zwieńczenie o motywach roślinno-architektonicznych (widoczne powyżej późniejszego sklepienia), wykonane w typowej małopolskiej manierze malarsko-kaligraficznej, z wyraźnymi wpływami sztuki czeskiej i włoskiej. Niektóre partie przywodzą na myśl realizacje malarstwa sieneńskiego, z jego próbami iluzjonistycznego przedstawiania architektury.

Rynek Główny 20

Pierwsza zabudowa murowana powstała nie później niż na początku XIV w., miała formę szerokiego i płytkiego budynku, być może, dwukondygnacyjnego, o trzech pomieszczeniach na każdej kondygnacji. Potwierdzona została archiwalnie (jeżeli prawidłowo zinterpretowano źródła) w przekazach z lat 1336[51], 1337 i 1340[52] („domus lapidea"), które wskazują na rajcę Hermana z Raciborza jako właściciela domu murowanego przed rokiem 1312. Po buncie wójta Alberta książę skonfiskował dom skazanego na banicję Hermana. W 1336 r. budynek kupił serwitor królewski Wisław (Wislaus)[53]. Zakres przekształceń w średniowieczu nie jest dobrze znany. Zapewne przed połową XIV w., w kilku (co najmniej dwóch) etapach, ukształtował się szerokofrontowy, dwutraktowy dom ze skrzydłem przy ul. Brackiej[54], nakryty dachem kalenicowym. Po połowie XIV w. nastąpiła poważna rozbudowa (o nie w pełni ustalonym zakresie): powstało przedproże, przekształcony został system komunikacyjny piwnic i parteru, wzniesiono zapewne murowaną trzecią kondygnację. Nie później niż w 2. poł. XV w. przedłużono skrzydło, nad całością powstało drugie piętro. Teza, że przebudowa znajduje analogię w humanistycznej z ducha adaptacji Collegium Maius z końca XV w. (domniemanym właścicielem był Jan z Reguł, rektor Akademii)[55], aczkolwiek pociągająca, oparta jest na wątłych przesłankach; reprezentacyjne schody (prawdopodobnie zewnętrzne) były jednym z typowych udogodnień wprowadzanych w czasie późnośredniowiecznych adaptacji rezydencji rynkowych i nie musiały mieć związku z realizacjami uniwersyteckimi.

Rynek Główny 27A

Nazwa Pod Baranami („Pod Barany", „sub agnis"), już w XVI w. uważana za dawną[56], odnosi się do domu, który zajmował działkę narożną a w XVII w. wraz z domem sąsiednim (RG 27B) utworzył dzisiejszy pałac[57]. Nie później niż na przełomie XIII/XIV w. powstał dom z kamienia (w ówczesnym przyziemiu) i z cegły (druga kondygnacja), trójpasmowy[58], dwukondygnacyjny. Około połowy XIV w. zbudowano

[49] W. Komorowski, K. Follprecht, *Właściciele kamienic Rynku krakowskiego. Część 2*, „Krakowski Rocznik Archiwalny", t. 3:1997, s. 27.

[50] J. Nowacka, *Sprawozdanie konserwatorskie z prac budowlanych w Szarej Kamienicy w Krakowie*, mps, Kraków 1962, s. 18.

[51] *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257-1506, część druga, trzecia i czwarta*, wydał F. Piekosiński, [w:] *Monumenta...*, t. VII, Kraków 1882, nr CCCLXV, s. 500 („Lapidea in acie fori Civitatis Cracoviensis [...], et in Platea Sancti francisci situata").

[52] *Najstarsze Księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, wydali F. Piekosiński i J. Szujski, *Monumenta...*, t. I, Kraków 1878, część pierwsza *Liber actorum, resignationum nec non ordinationum civitatis Cracoviae (1300-1375)* [dalej cyt. *Liber*], nr 1222 i 1362.

[53] J. Ptaśnik, *Studia nad patrycjatem krakowskim wieków średnich [część pierwsza]*, „Rocznik Krakowski", t. XV:1913, s. 44-46. Ptaśnik nie podał dokładnej lokalizacji domu Hermana; ze wschodnim narożnikiem Rynku i ulicy Brackiej związał go W. Grabski (Grabski, *Ze studiów...*, s. 198, przypis 42; Idem, *Problemy...*, s. 57; Idem, *Średniowieczna...*, s. 167), nie ma jednak podstaw, by wykluczyć drugi narożnik; w niniejszym artykule przychylamy się do opinii Grabskiego.

[54] O pierwszych etapach rozwoju zabudowy murowanej zob. Grabski, *Wybrane...*, s. 106; Idem, *Ze studiów...*, s. 198, 202; Idem, *Średniowieczna...*, s. 165-166. Por. Jamroz, *Układ...*, s. 30; Idem, *Mieszczańska...*, s. 68. Tezy Grabskiego zostały do pewnego stopnia potwierdzone w badaniach M. Łukacza, przeprowadzonych w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych.

[55] A. Sudacka, *Kraków. Rynek Gł. 20. Pałac Potockich (dawniej Jabłonowskich), dokumentacja historyczna*, mps, Kraków 1973, s. 50-51, 74-75.

[56] Archiwum Państwowe w Krakowie, *Acta quartaliensium*, rękopis 1377, s. 223.

[57] J. Kuś, *Pałac Pod Baranami*, „Rocznik Krakowski", t. XLIX:1978, s. 103.

[58] Grabski, *Ze studiów...*, s. 202; Idem, *Wybrane zagadnienia...*, s. 106.

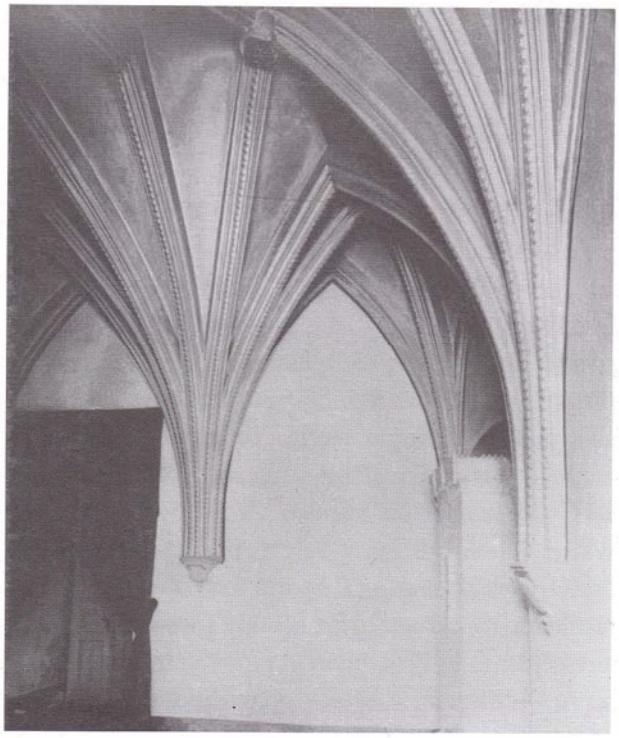

Ryc. 8. Sklepienie pomieszczenia parterowego w trakcie frontowym domu RG 27A. Fot. I. Kriegera z końca XIX w., zbiory Muzeum Historycznego Miasta Krakowa, nr inw. 1411/K

skrzydło wzdłuż ul. św. Anny[59], zawierające na pierwszej kondygnacji pomieszczenie nakryte sklepieniem żebrowym. W XV wieku skrzydło wydłużono do zachodniej granicy posesji; korpus pozostał jednotraktowy. Na parterze oprócz sieni znajdowało się obszerne narożne pomieszczenie a za nim, w skrzydle, szereg izb[60]. Piętro mieściło m.in paradną salę („palatium") i izbę z wykuszem (wzmiankowano o nich wyżej, cytując stosowny fragment z publikacji J. Ptaśnika). Jedyną pozostałością pałacu późnośredniowiecznego jest dziewięciopolowe sklepienie żebrowe w pomieszczeniu parterowym na prawo od sieni (ryc. 8, zob. Aneks). Po 1346 r. pałac stanowił część majątku Włocha Paulina Cavallo, żupnika bocheńskiego[61], w latach 1464-1486 był własnością Jana Langa z Karniowa (Karniowskiego), od roku 1486 należał w 3/4 do Jana Gawrona[62] i zapewne do Jana Kislinga, sołtysa bronowickiego[63].

[59] GRABSKI, *Ze studiów...*, s. 203. Wg J. Jamroza oficyna powstała jednocześnie z korpusem przyrynkowym (JAMROZ, *Mieszczańska...*, s. 68). Jamroz uważa (moim zdaniem błędnie), że przy elewacji tylnej znajdowała się murowana zewnętrzna klatka schodowa (JAMROZ, *Mieszczańska...*, s. 133, 138).

[60] S. SŁAWIŃSKI, J. HIŻYCKA, A. KWAŚNIEWICZ, *Studium bloku 24*, mps, Kraków 1989, s. 28-29, plansze.

[61] *Liber*, nr 1564 „sitam in circulo in acie, qua [platea] itur de Circulo ad Plateam Iudeorum [Św. Anny]". Zob. PTAŚNIK, *Studia nad patrycjatem... [część pierwsza]*, s. 87.

[62] KUŚ, *op.cit.*, s. 99.

[63] PTAŚNIK, *Studia nad patrycjatem...*, część druga, s. 32; J. RAJMAN, *Kesingerowie krakowscy w XIV-XV wieku*, [w:] J. Chrobaczyński, A. Jureczko i M. Śliwa [red.] *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Kraków 1993, s. 443.

Rynek Główny 35

Przyrynkową partię obecnego pałacu Pod Krzysztofory tworzy średniowieczny dom, zajmujący lokacyjną działkę narożną. Najstarszym murowanym obiektem działki był wieżowy budynek na rzucie kwadratu o boku 10 m, wzniesiony w połowie długości działki, przy granicy z południowym sąsiadem. Oprócz kamiennych murów z budynku zachowało się ceglane obramienie otworu od strony wschodniej[64]. Przed połową XIV w. wieżę wcielono do wzmiankowanego obszernego domu, złożonego z trójpasmowej części frontowej i skrzydła wzdłuż ul. Szczepańskiej (niewykluczone, że w pierwszej fazie rozbudowy powstał tylko trakt frontowy, nie łączący się z wieżą[65]). Prawdopodobnie w tym samym czasie lub niewiele później zbudowano przedprożę[66]. Około roku 1380 powstała kamienna figura św. Krzysztofa, usytuowana zapewne na fasadzie (od niej utworzono nazwę budynku), stylistycznie powiązana z plastyką parlerowską (praską)[67]. Pierwszymi znanymi właścicielami budynku byli Spycymirowie (ród prawdopodobnie mieszczański), w XIV wieku, oraz Czirlowie, w 1. ćw. XV w.[68] W 1423 r. dom wzmiankowany był jako „wielki"[69] (zapewne już wówczas dwupiętrowy). Od tego czasu do poł. XVI w. pozostawał w rękach patrycjuszowskiego rodu Morsztynów[70]. Zasadniczy układ budynku, ukształtowany zapewne już w XIV w., przetrwał bez większych zmian do czasu budowy obecnego pałacu pod Krzysztofory w 4. ćw. XVII w.[71]; barokowa budowla przejęła większość rozwiązań pałacu średniowiecznego (sień do dzisiaj zachowała swą szerokość i długość).

[64] KOMOROWSKI, *Najstarsze kamienice...*, s. 113-114, ryc. 6.

[65] Taki proces byłby zgodny z hipotezą Grabskiego o wtórnym dostawianiu skrzydeł w domach szerokofrontowych (GRABSKI, *Wybrane...*, s. 106; Idem, *Ze studiów...*, s. 202-203; Idem, *Średniowieczna...*, s. 165, 167.

[66] W. NIEWALDA, A. FILIPOWICZ, *Rynek Główny 35. Badania architektoniczne sondażowe piwnic*, mps, Kraków 1980, rys. 2.

[67] J. GADOMSKI, *Rzeźba architektoniczna w Małopolsce 1250-1400*, praca doktorska, mps, Kraków 1969, s. 130-131.

[68] C. BĄK-KOCZARSKA, *Właściciele kamienicy „pod Krzysztofory" w Krakowie w XIV-XVI wieku (część 1)*, „Krakowski Rocznik Archiwalny", t. 4:1998, s. 29-31.

[69] S. KRZYŻANOWSKI, *Morsztynowie w XV wieku. Karta z dziejów krakowskiego patrycjatu*, „Rocznik Krakowski", t. I:1898, s. 336.

[70] BĄK-KOCZARSKA, *op.cit.*, s. 33-38.

[71] J. KOSSOWSKI, *Krzysztofory*, mps, Kraków 1953, s. 51. Por. B. WYROZUMSKA, *Opisy kamienicy „Krzysztofory" niegdyś „Morsztynowska" z lat 1557, 1560, 1570*, „Krzysztofory" t. 16:1989, s. 101-108.

Rynek Główny 36

W czasie adaptacji na wczesnoklasycystyczny pałac w 3. ćw. XVIII w. wyburzono niemal całkowicie naziemną część budynku, pozostawiając ze starej zabudowy jedynie piwnice[72]; w piwnicach też zachował się pierwotny, średniowieczny układ. Od 2. poł. XIV w. istniały dwie niezależne kamienice o typowym układzie związanym z działką półkuryjną. Jest prawdopodobne, że (przynajmniej) w pierwszym stuleciu po lokacji obydwie parcele tworzyły dużą posesję narożną, której zabudowa rozwijała się analogicznie do zabudowy posesji naprzeciwległym narożniku (RG 35): w połowie głębokości działki, przy ścianie granicznej, wzniesiony został wieżowy (?) kamienny dom, zwrócony frontem do Rynku[73]. Realność wzmiankuje księga miejska pod datą 1317[74]. Podział na dwie posesje półkuryjne uniemożliwił rozwój potencjalnego pałacu.

Rynek Główny 47 (ryc. 3, 4)

Budynkowi poświęcono w publikacjach o średniowiecznej zabudowie mieszkalnej Krakowa najwięcej miejsca, mimo to wiemy o nim niewiele[75]. Za niewątpliwe uznać można istnienie w pierwszej fazie skrzydła przyrynkowego (korpusu). W elewacji południowej (na poziomie obecnych piwnic) zachował się fragment pierwotnego otworu wejścia, zapewne do sieni. Skrzydło wzdłuż ul. Floriańskiej wzniesiono prawdopodobnie dopiero po wybudowaniu korpusu, na co wskazują odmienności w technologii budowlanej (struktura murów kamiennnych, inne wymiary cegły) oraz zastosowanie sklepienia. Do chwili stłumienia buntu wójta Alberta dom był własnością wójta sandomierskiego Witka[76] (pierwsza wzmianka o domu Witka jako budynku murowanym pochodzi z 1318 r.[77]). Na mocy konfiskaty dom przeszedł na własność księcia. W 1320 r. został przekazany (lub sprzedany) pisarzowi miejskiemu Hankowi[78]. W 1339 r. nabył go Hanko Romancz za 200 grzywien[79]. Istniało już wówczas skrzydło od ul. Floriańskiej, czego dowodem treść zapiski podająca jego rozmiar („que hereditas [lapidea] se extendit ab acie usque ad Nycolaum nigrum in latitudine [...] longitudo autem eiusdem hereditas continet XL et IIIIor"[80]). Porównanie wartości domu w 1339 r. z wartością w 1392 r., gdy osiągnął cenę 400 kop groszy praskich, oraz w 1444 r., kiedy wyceniono go na ogromną kwotę 2100 grzywien[81], skłania do przypuszczeń, że w czasach kazimierzowskich, a najpóźniej w pierwszych latach panowania Władysława Jagiełły, dom został tak rozbudowany, że stał się największym obiektem mieszkalnym Rynku u schyłku XIV w. Wypełniono przestrzeń między skrzydłami, budując drugi trakt korpusu, wzniesiono drugie piętro. Dom stał się rezydencją, w której jedno z pomieszczeń parterowych od ul. Floriańskiej miało wymiar 12 × 8 m, a piętra składały się niemal wyłącznie z dużych sal. Od 2. poł. XIV do pocz. XVI w. pałac był własnością Salomonów[82], jednego z najmożniejszych rodów patrycjuszowskich Krakowa.

---

[72] I. Konopka, G. Zań-Ograbek, B. Ślosarczyk, M. Filipowicz, *Ekspertyza konserwatorska z częściowymi badaniami, kamienica Rynek Główny 36/Sławkowska 1 w Krakowie*, mps, Kraków 1977, s. 15. Wyniki badań wyjaśniają wątpliwości J. Jamroza, który średniowieczny układ widział także na parterze obecnej, przebudowanej kamienicy (Jamroz, *Mieszczańska...*, s. 139).

[73] S. Sławiński, J. Hiżycka, *Kamienica przy Rynku Głównym 36/Sławkowska 1 w Krakowie. Uzupełniające badania architektoniczne w piwnicach*, mps, Kraków 1999, s. 17, rys. 2 i 4.

[74] *Liber*, nr 467.

[75] Jak w przypadku RG 6 i tu przeciwstawne hipotezy w kwestii początku i pierwszych faz rozwoju: W. Grabski przyjmując, że domy na działkach narożnych są reliktem pierwotnego zagospodarowania miasta, uznał, że dom jest jednym z najstarszych w Krakowie (Grabski, *Wybrane...*, s. 94 rys. 5, s. 106; Idem, *Ze studiów...*, s. 94); sprzeciwił się temu J. Jamroz (Jamroz, *Układ...*, s. 42). Grabski uważał, że skrzydło wzdłuż ul. Floriańskiej powstało później niż korpus (Grabski, *Ze studiów...*, s. 202-203), Jamroz zakładał jednoczesność ich powstawania (Jamroz, *Mieszczańska...*, s. 68, por. Łukacz, *op.cit.*, s. 11-12). Jamroz widział w korpusie układ czteropasmowy (Jamroz, *Gotycka...*, s. 2), Grabski trójpasmowy, typowy dla pierwszych kamienic.

[76] Osobę Witka i najstarsze zapiski odnoszące się do budynku zidentyfikował J. Ptaśnik (Ptaśnik, *Studia nad patrycjatem... (część pierwsza)*, s. 37-38).

[77] *Liber*, nr 471.

[78] *Liber*, nr 577. Zapiska wiernie przedstawia pejzaż urbanistyczny Krakowa czasów bliskich lokacji, gdy kamienne domy wyrastały wśród drewnianej zabudowy: „domum Lapideam Vitkonis cum fundo ipsius et cum omnibus domus ad ipsam pertinentibus".

[79] Ptaśnik, *Studia nad patrycjatem... [część pierwsza]*, s. 37.

[80] *Liber*, nr 1326. Ptaśnik (zob. przypis 73) błędnie uważa, iż owe 44 łokcie były wymiarem frontu.

[81] J. Rajman, *O cenach nieruchomości w średniowiecznym Krakowie*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury", t. 24:1990, s. 7-8. Dochody Krakowa w 1392 r. wynosiły 1307 grzywien, w 1431 r. – 2761 grzywien (S. Kutrzeba, *Finanse Krakowa w wiekach średnich*, „Rocznik Krakowski", t. III:1910, tablica II). W wieku XV w Wielkopolsce „realizacja murowanego kościoła wiejskiego mieściła się w granicach 300-400 grzywien, dużej fary miejskiej ok. 1000 do 3000 grzywien. Wzniesienie kamienicy mieszczańskiej w Poznaniu mogło kosztować ok. 100-130 grzywien, a niedużego zameczku szlacheckiego w przybliżeniu 350-500 grzywien" (M. Kutzner, *Wielkopolska, Kujawy, Ziemie Łęczycka i Sieradzko-Wieluńska*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce*, s. 165.

[82] J. Wawel-Louis, *Przechadzka kronikarza po Rynku Krakowskim*, Kraków 1890., s. 197, 198; Ptaśnik, *Studia nad patrycjatem..., część druga*, s. 33-39. Takiej identyfikacji nie potwierdza Waldemar Bukowski, uważając, że rezydencją Salomonów był późniejszy pałac Spiski (W. Bukowski, *Salomonowie herbu Łabędź. Ze studiów nad patrycjatem krakowskim wieków średnich*, [w:] *Cracovia, Polonia, Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu*, Kraków 1995, s. 132.

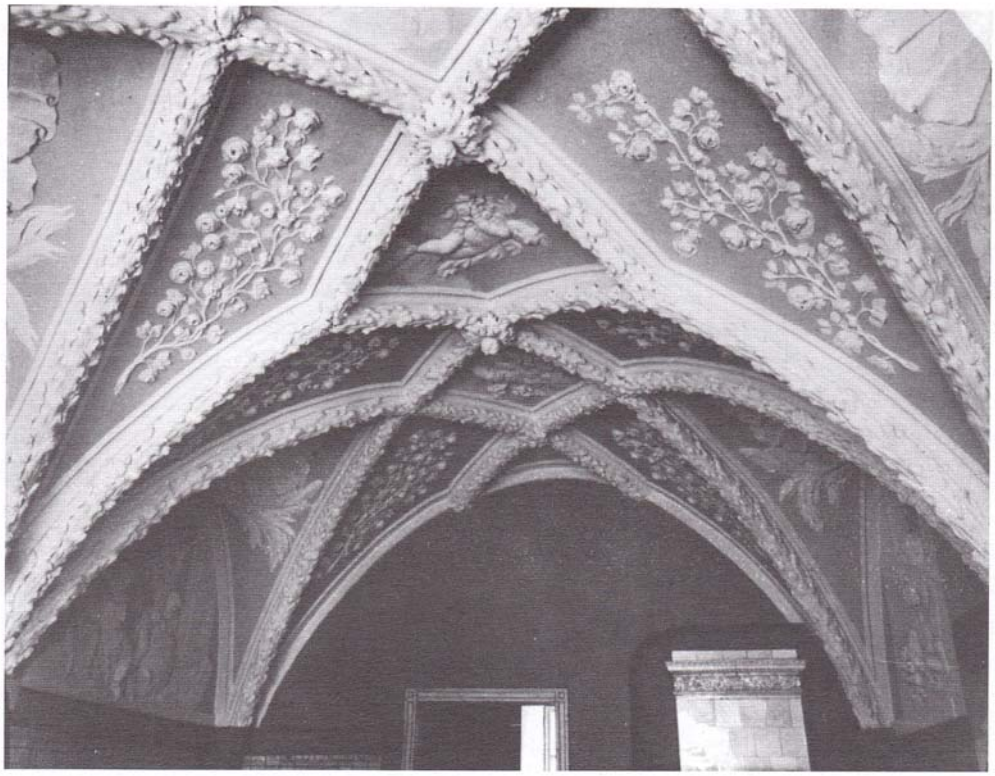

Ryc. 9. Sklepienie pomieszczenia na pierwszym piętrze w trakcie frontowym domu przy ul. Szczepańskiej 1. Fot. I. Kriegera z końca XIX w., zbiory Muzeum Historycznego Miasta Krakowa, nr inw. 1671/K

Ul. Szczepańska 1/ul. Sławkowska 2

Zabudowa tradycyjnie zaliczana do domów rynkowych. Około 1300 r. powstała kamienica na rzucie kwadratu o boku 15 m, wzniesiona z brył kamienia wapiennego; wejście znajdowało się w elewacji od ul. Szczepańskiej (umieszczone w dużej, dziś jeszcze czytelnej wnęce[83]). Kamienica odnotowana została w księdze miejskiej w 1317 r. jako własność wójta Ludwika[84]. W poł. XIV w. jednoprzestrzenne dotąd kondygnacje podzielono murowanymi ścianami wzdłużnymi, co spowodowało konieczność likwidacji pierwotnego wejścia i wybicia nowych, w tym od ul. Sławkowskiej. W XIV lub XV w. powstało murowane skrzydło wzdłuż tej ulicy. W końcu XV w. zbudowano murowaną, trójkondygnacyjną oficynę tylną a sala na pierwszym piętrze korpusu otrzymała sieciowe sklepienie z kamiennymi żebrami (ryc. 9, zob. Aneks). Nazwa domu, Pod Gruszką, utworzona została zapewne w średniowieczu; w wersji łacińskiej („sub Pyrn") znana m.in. z zapisu z 1556 r.[85]

Obecny stan wiedzy nie pozwala odpowiedzieć w pełni na pytanie, czy zabudowa mieszkalna na działkach kuryjnych (ewentualnie półkuryjnych wtórnie powiększonych) miała od początku charakter rezydencji o poszerzonym programie reprezentacyjnym. Można jednak przypuszczać, że możliwości przekształcenia na pałac, znacznie większe w przypadku obszernego domu kuryjnego niż typowej zabudowy na działce półkuryjnej, zostały w przeważającej mierze wykorzystane (i to stosunkowo wcześnie, czego dobitnym dowodem może być wtórne stworzenie szerokiej działki narożnej w wypadku RG 6, nie później niż na początku XIV w.). Większość obszernych domów narożnych została pałacami jeszcze w XIV w. Status społeczny ich właścicieli warunkował kierunek adaptacji architektury a posiadanie rynkowej rezydencji było zapewne istotnym elementem życia i ambicji patrycjatu.

Na marginesie naszych rozważań pozostaje kwestia kolejności powstawania zabudowy posesji narożnych i zabudowy pozostałych działek. Jest jednak ona na tyle ważna dla ukazania związków między pałacem i kamienicą, że należy ją tu pokrótce omówić. Wszystkie wymienione pałace zajmują działki narożne, ich zabudowa powstała stosunkowo wcześnie. Nie jest to jednak dowód, że działki narożne, jako wyznaczające kształt przyszłego bloku zabudowy, otrzymywały murowaną

[83] Komorowski, *Najstarsze kamienice...*, s. 115, ryc. 14.
[84] *Liber*, nr 467.
[85] Bąk-Koczarska, *op.cit.*, s. 38.

zabudowę najwcześniej[86]. Wzniesienie w pierwszym etapie domów wieżowych w głębi działek narożnych (pełnokuryjnych RG 35, 36, ale i półkuryjnych, np. przy ul. Sławkowskiej 5[87]) i dopiero w drugim etapie wystawienie murowanej partii w pierzei (zapewne później niż powstały pierwsze murowane domy na działkach półkuryjnych) dowodzić może raczej procesu konkurowania różnych modeli zabudowy w pierwszym stuleciu po lokacji. Ostatecznie zwyciężył pragmatyczny model zabudowy zwartej szeregowej; na nierozparcelowanych działkach lokacyjnych wznoszono domy trójpasmowe, na działkach półkuryjnych – dwupasmowe (lub jednoprzestrzenne). Przypuszczenie o ścieraniu się koncepcji wspiera fakt zaistnienia różnorodnych rozwiązań jednostkowych: budowa dwupasmowej kondygnacji drugiej nad trójpasmowym (wtórnie utworzonym z pierwszych kamienic) przyziemiem RG 6 czy wzniesienie obszernego domu bez trwałych podziałów na posesji wójta Ludwika (ul. Szczepańska 1).

Dzieje zabudowy pałacowej po okresie wstępnym zależały od indywidualnych potrzeb i możliwości właścicicieli. Domy RG 6, 20 i 47 jeszcze w XIV w. otrzymały drugie trakty, wypełniające przestrzeń między traktem pierwszym a skrzydłem. Przyrynkowa partia domu RG 27A do końca średniowiecza pozostała jednotraktowa. W XV w. zmiany przestrzenne miały charakter wtórny (budowa oficyn i murowanych drugich pięter, być może, w miejsce drewnianych), utrzymywano pierwotną dyspozycję obszernych pomieszczeń, skupiając się na pomnażaniu ich dekoracji i ewentualnie zmianie ich funkcji. „Palatia" na piętrze znajdujemy we wszystkich wymienionych pałacach[88].

O rezydencjach pałacowych można sądzić niemal wyłącznie na podstawie zachowanej struktury budowlanej, bowiem dekoracje prawie w całości przepadły. Już jednak samo zestawienie cyfr odnoszących się do wielkości i materialnej wartości zabudowy (RG 6, 47) przekonują o jej reprezentacyjnym i wystawnym charakterze. Nie należy watpić, że w Krakowie zachodziły takie same procesy, jak w równym mu znaczeniem i zamożnością Wrocławiu, gdzie patrycjusze, zbliżający się bądź już wchodzący do warstwy szlacheckiej, urządzali u schyłku średniowiecza rezydencje równe możnowładczym, w których realizowano prehumanistyczne ideały ładu, ozdobności i reprezentacyjności[89]. Analogie do pałaców krakowskich tego okresu znajdujemy w rezydencjach bogatych mieszczan norymberskich i wrocławskich. Na trop naśladownictwa wzorów feudalnych w siedzibach patrycjuszy krakowskich wskazuje m.in. fakt realizacji przez tę warstwę społeczną takich modeli ideowych i artystycznych, które kojarzone były wcześniej wyłącznie z warstwami panującymi. Mowa tu m.in. o wykorzystaniu szlacheckiego modelu nagrobka w epitafiach bogatych kupców przełomu XV/XVI w.[90] Ich wykonanie zlecili ci sami Salomonowie i Bonerowie, których rezydencje stanowią przedmiot niniejszych rozważań.

Rezydencje krakowskie, podobnie jak wrocławskie, powstawały w konkurencji i we wzajemnym oddziaływaniu z pałacami feudałów[91]. W Krakowie bez wątpienia wzorem był czternastowieczny pałac wojewodów krakowskich, położony w bezpośrednim sąsiedztwie Rynku (ul. Bracka 3/5)[92].

O wyposażeniu i dekoracji pałaców sądy są niepewne, ponieważ łatwe do zniszczenia detale przetrwały w ułamkowej części. Wykusze, stanowiące element programu rezydencji późnośredniowiecznej[93],

[86] Grabski, *Wybrane...*, s. 106: „Kamienice zlokalizowane na szerszych działkach kuryjnych posiadają partie murów starsze od zabudowy na wąskich działkach półkuryjnych".

[87] Komorowski, *Najstarsze kamienice...*, s. 117.

[88] Por. zbieżną opinię A. Miłobędzkiego: „W kamienicy patrycjuszowskiej obowiązywała od końca XV w. dyspozycja wielkomiejska, wywodząca się jeszcze z antyku: mieszkano na piętrze, natomiast funkcje handlowe i reprezentacyjne koncentrowały się w przyziemiu – w olbrzymiej sieni oraz w bogato wyposażonej wielkiej świetlicy w podwórzowym trakcie" (Miłobędzki, *op.cit.*, s. 93). Należy zaznaczyć, że w pałacach krakowskich „wielka świetlica" zdarzała się rzadko a jeżeli była, to w skrzydle, a nie w trakcie tylnym korpusu (RG 27A, RG 47).

[89] M. Zlat, *Sztuki śląskiej drogi od gotyku*, [w:] *Późny gotyk. Studia nad sztuką przełomu średniowiecza i czasów nowych. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Wrocław 1962*, Warszawa 1965, s. 198, 199, 222, 224; J. Rozpędowski, *Późnogotyckie rezydencje na Śląsku*, [w:] P. Skubiszewski [red.], *Sztuka i ideologia XV wieku. Materiały Sympozjum Komitetu Nauk o Sztuce Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1-4 grudnia 1976 r.*, Warszawa 1978, s. 495: „W dążeniu do uświetnienia swych siedzib nie pozostają w tyle bogaci mieszczanie (wrocławscy), często nobilitowani, którzy niejednokrotnie upodabniają swoje domy do rezydencji szlacheckich. Odbywa się to oczywiście za zgodą [w warunkach śląskich] księcia czy króla. Ulubionymi atrybutami „szlacheckości" są elementy obronne – krenelaże, wieżyczki, stosowane często jako czysto dekoracyjne formy. Co potężniejsi patrycjusze wrocławscy otrzymawszy herby od czeskich królów umieszczają je na portalach swych miejskich rezydencji". Zob. też Miłobędzki, *op.cit.*, s. 93, 114, 115.

[90] M. Zlat, *Nobilitacja przez sztukę – jedna z funkcji mieszczańskiego mecenatu w XV i XVI w.* [w:] J. Harasimowicz [red.], *Sztuka miast i mieszczaństwa XV-XVIII wieku w Europie Środkowowschodniej*, Warszawa 1990, s. 90.

[91] Przykłady wrocławskie podaje Rozpędowski, *op.cit.*, s. 494-495.

[92] Komorowski, Krasnowolski, *op.cit.*, s. 118-119.

[93] Rozpędowski, *op.cit.*, s. 506, 508.

znamy jedynie z przekazów pisanych i pomiarów: w RG 27A „erker" znajdował się prawdopodobnie na narożniku, w RG 5 zawieszony był na elewacji od ul. Siennej[94] (przykłady wrocławskie znane są także z ikonografii[95]). Polichromie reprezentują tylko relikty w RG 6. O sklepieniach żebrowych patrz Aneks.

Wzór domu narożnego jako rezydencji patrycjuszowskiej oddziaływał tak mocno, że kamienice narożne wzniesione na typowych działkach półkuryjnych zaczęto u schyłku średniowiecza również przekształcać na pałace, przystosowując standardowy dwutraktowy i dwupasmowy układ do nowych wymogów. Należy sądzić, że także pewna część pozostałych kamienic rynkowych, zwłaszcza nietypowych, większych, bardziej podatnych na przekształcenia, została adaptowana na pałace, gdy Kraków wszedł w swój okres świetności w XV w., szczególnie za panowania Kazimierza Jagiellończyka. Związana z królem elita władzy musiała sprostać wymogom dyplomacji i reprezentacji[96], przystosowując nowo kupione kamienice (siedziby na Okole już nie wystarczały) do swoich potrzeb. Sekundował jej w tym bogaty patrycjat, aspirujący do warstwy szlacheckiej: kupieckie rodziny Betmanów, Berów, Bonerów, Fogelwederów, Gutteterów, Kaufmanów, Krupków, Szyllingów i inne, masowo napływające do Krakowa (zwłaszcza w 2. poł. XV w.), prowadzące handel dalekosiężny i dokonujące operacji finansowych na wielką skalę[97]. Takiego nagromadzenia przedstawicieli władzy i elity finansowej (i to na skalę ponadlokalną) wśród właścicieli (i użytkowników) posesji rynkowych jak na przełomie XV/XVI w. nie było nigdy wcześniej i stan ten trwał niemal do końca XVI w. Gremialne adaptacje na pałace przyniosła 1. poł. i 3. ćw. XVI w.[98], jednakże początków tego procesu szukać można już u schyłku średniowiecza. Biorąc pod uwagę tylko nazwiska właścicieli, wolno dopatrywać się procesu przebudowy na pałace na przełomie XV/XVI w. m.in. w domach RG 5, 25A, 26, 42. Pierwszy z tych budynków (z opisanym wyżej wykuszem od strony ul. Siennej) należał do drukarza Jana Hallera, jednego z najbogatszych mieszczan krakowskich[99]. Drugi był własnością Turzonów, najsłynniejszego rodu kupieckiego środkowej Europy[100], a następnie (do 1548 r.) spokrewnionej z nim krakowskiej gałęzi augsburskich finansistów Fuggerów[101] (stąd nazwa „Domus Fukarowska"[102]). Dom trzeci, w narożniku Rynku i ul. Wiślnej, był co najmniej od 2. ćw. XV w. rezydencją książąt mazowieckich („Domus ducum Mazoviae"[103]). Dom czwarty, w narożniku Rynku i ul. św. Jana, zamieszkiwał Jan Boner, kasztelan biecki, administrator żup wielickich, nieformalny bankier Zygmunta I[104]. Niewykluczone, że na pałac została też przekształcona jedna z kamienic należących do rodu Schillingów (na przełomie XV/XVI w. byli oni właścicielami niemal połowy północnej pierzei Rynku, między ulicami Sławkowską i św. Jana[105]).

[94] Archiwum Państwowe w Krakowie, *Budowniczy Miejski, Dz. I, l.sp. 44*, dok. nr 2 z 1819 r.

[95] M. Chorowska, *Średniowieczna kamienica wrocławska we Wrocławiu*, Wrocław 1994, s. 76, ryc. 138-140.

[96] Wyrozumski, *op.cit.*, s. 534.

[97] S. Kutrzeba, J. Ptaśnik, *Dzieje handlu i kupiectwa krakowskiego*, „Rocznik Krakowski", t. XIV:1912, passim.

[98] W. Grabski, *Problemy genezy i rozwoju renesansowego pałacu miejskiego w Krakowie*, „Politechnika Krakowska. Zeszyty Naukowe. Architektura", z. 21, Kraków 1968, s. 121-123, 135, 140; Komorowski, *Domy Rynku krakowskiego...*, s. 30, 32-44.

[99] Komorowski, Follprecht, *Właściciele kamienic.... (Część pierwsza)*, „Krakowski Rocznik Archiwalny", t. 2: 1996, s. 26.

[100] L. Lepszy, *Turzonowie w Polsce. Przyczynek do historii mieszczaństwa*, Kraków 1890, s. 11, 17; J. Ptaśnik, *Przedsiębiorstwa kopalniane krakowian i nawiązanie stosunków z Fuggerami*, [w:] *Obrazki z przeszłości Krakowa, seria I*, „Biblioteka Krakowska" nr 21, Kraków 1902, s. 68, 72-79; Kutrzeba, Ptaśnik, *op.cit.*, s. 91-95.

[101] Lepszy, *op.cit.*, s. 11; Ptaśnik, *Przedsiębiorstwa...*, s. 72, 79-88; Kutrzeba, Ptaśnik, *op.cit.*, s. 87.

[102] Archiwum Państwowe w Krakowie, *Regestra exactionis regiae seu schoss civilis dicta*, rękopis 2531 z 1577 r., s. 14.

[103] Ibidem, s. 15. Por. *Księga wójtowska krakowska 1442-1443*, przygotowali do druku M. Niwiński, K. Jelonek-Litewkowa, A. Litewka, „Fontes Cracovienses" 3:1995, nr 88, 142, 189.

[104] J. Ptaśnik, *Bonerowie*, „Rocznik Krakowski", t. VII:1905, s. 24, 54.

[105] Archiwum Państwowe w Krakowie, *Regestra exactionis*, rękopis 2502 z 1542 r., s. 21-22: RG 36B – Jodok Schilling, RG 37 – Fryderyk Schilling, RG 38 – Jerzy Schilling, RG 39 – Stanisław Schilling, RG 40 – Jerzy Schilling, RG 41A – Krzysztof Schilling, RG 41B – Erazm Schilling. Por. J. Bieniarzówna, *Schilling Fryderyk h. własnego (zm. 1508)*, „Polski Słownik Biograficzny", t. XXXV, Warszawa – Kraków 1995, s. 477.

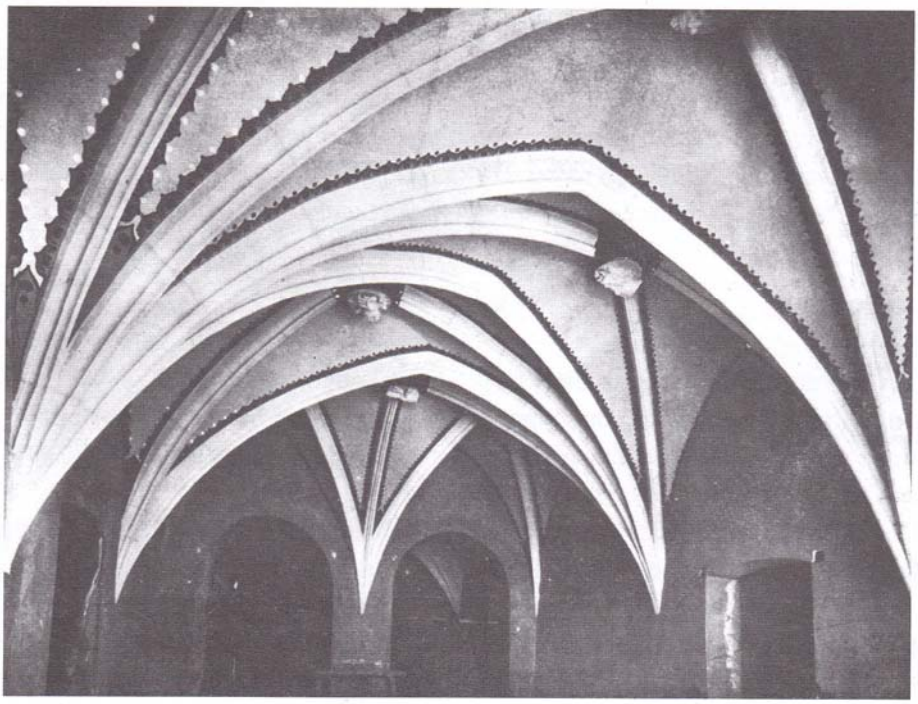

Ryc. 10. Sklepienie południowej sali parteru w trakcie frontowym domu RG 17. Ilustracja w *Józefa Czecha Kalendarzu Krakowskim na Rok Pański 1911*, tabl. po s. 62

ANEKS

Sklepienia żebrowe istnieją w domach RG 6, 8, 17, 23, 27A, 44 i przy ul. Szczepańskiej 1. Sklepienia, które można datować w oparciu o związaną z nimi rzeźbę architektoniczną, znajdują się w domach RG 6, 17 i 23. Piwnica domu RG 23 (bezpodstawnie uważana za średniowieczną piwiarnię[106]) nakryta jest sklepieniem krzyżowym o prostej konstrukcji, ale zdobionym niezwykłymi zwornikami z motywem wypukłorzeźbionych fantastycznych masek: „kute śmiało, sumarycznie, z dużym poczuciem humoru, odznaczają się te karykaturalne maski nieprzeciętną wartością dekoracyjną"[107]; zworniki łączone są z kręgiem parlerowskim i datowane na lata 1380-1385[108]. Znany powszechnie zespół heraldycznych zwornikow sklepienia nad południowymi salami parteru domu RG 17 (ryc. 10) powstał w latach 1370-1375[109]. Młodsze od niego o ćwierć wieku są zworniki sklepień dwóch pomieszczeń na parterze domu RG 6, ozdobione rozetą i abstrakcyjnym znakiem (interpretowane jako herb i gmerk mieszczański)[110].

Czas powstania sklepień nie mających dekorowanych zworników określić można na podstawie konstrukcji i kształtu żeber. Sklepienia wzniesione w oparciu o system ośmiu podpór ustawionych na obwodzie kwadratu, przykrywające pomieszczenia parterowe domu RG 8 oraz 27A (ryc.8), powstały w 2. poł. XIV lub w XV w.[111] Są to jedne „z najpiękniejszych kompozycji tego typu w Małopolsce"[112]. Pomieszczenie pierwszego piętra domu Pod Gruszką przykrywa sklepienie o bogatym rysunku (ryc. 9), zwane paralelnym (jego cechą charakterystyczną jest istnienie żeber dodatkowych, równoległych do żeber wiodących)[113]. Podobną konstrukcję ma sklepienie izby tylnej kamienicy, która wprawdzie nie znajdowała się przy

[106] A. Chmiel, *Kraków podziemny. I. Piwnica gotycka w kamienicy l.or. 23 w Rynku Gł.*, [w:] *Szkice krakowskie*, „Biblioteka Krakowska" nr 100, Kraków 1939-1947, s. 238-241; Jamroz, *Mieszczańska...*, s. 80-81, ryc. 25.

[107] A. Bochnak, *Kraków gotycki*, [w:] J. Dąbrowski [red.], *Kraków. Jego dzieje i sztuka*, pr. zb., Warszawa 1965, s. 132.

[108] Gadomski, *Rzeźba architektoniczna...*, s. 131-132.

[109] J. Gadomski, *Sale gotyckie w domu przy Rynku Głównym 17 w Krakowie i ich dekoracja rzeźbiarska*, [w:] P. Skubiszewski [red.], *Sztuka i ideologia XIV wieku. Materiały Sympozjum Komitetu Nauk o Sztucie Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 29 i 30 listopada 1973 r.*, Warszawa 1975, s. 108, 110.

[110] Gadomski, *Rzeźba architektoniczna...*, s. 163.

[111] J. T. Frazik, *Sklepienia żebrowe w Polsce XV wieku*, [w:] *Sztuka i ideologia XV wieku*, s. 536, il. 17E; Idem, *Sklepienia o przęsłach trójpodporowych. Kształtowanie się prototypów oraz rozwój do połowy XIV w.*, „Biuletyn Historii Sztuki", R. XXVII:1965, nr 3, il. 5E; Idem, *Zagadnienie sklepień o przęsłach trójpodporowych w architekturze średniowiecznej*, „Folia Historie Artium", t. IV, s. 38, ryc. 22, 61E.

[112] Frazik, *Sklepienia żebrowe...*, s. 536.

[113] Ibidem, s. 538.

Rynku, niemniej jednak leżała w jego bezpośrednim sąsiedztwie (w 1. poł. XVI w. została włączona do RG 6[114]).

Zasadniczym spostrzeżeniem poczynionym przy przeglądzie sklepień jest stwierdzenie, że najstarsze sklepienia żebrowe nakrywają pomieszczenia na pierwszej kondygnacji, natomiast najmłodsze – wnętrza na kondygnacji drugiej i trzeciej. Być może, fakt ten nie jest dziełem przypadku i potwierdza proces przenoszenia pomieszczeń reprezentacyjnych na wyższe kondygnacje w związku z podnoszeniem się poziomu terenu a także adaptacją kamienic na pałace.

* * *

Przedstawiony w artykule obraz architektury mieszkalnej Rynku krakowskiego w średniowieczu jest pierwszą próbą podsumowania wiedzy rozsypanej w dziesiątkach artykułów i (głównie) setkach opracowań niepublikowanych. Jest również sumą wieloletnich własnych prac autora poświęconych tak fascynującemu tematowi.

Wyrażane powszechnie w literaturze przekonanie o wyjątkowym charakterze zabudowy Rynku, jako symbolu znaczenia i potęgi miasta w średniowieczu, stało się impulsem do wykonania syntetycznej planszy ukazującej rozwój mieszkalnej zabudowy murowanej od lokacji do połowy XVII w. Plansza pozwala uzmysłowić fizyczny wymiar domów rynkowych, natomiast przedstawiony w artykule katalog pałaców przekazuje podstawowe informacje o tych wyjątkowych, nie tylko w skali Krakowa, obiektach.

Autor ma nadzieję, że podane w artykule informacje o mieszkalnej zabudowie krakowskiego Rynku, choć w części pozwolą poszerzyć wiedzę o obiektach tworzących przeważającą większość materialnej substancji centrum średniowiecznego Krakowa, a Czytelnikowi zaoszczędzą żmudnych poszukiwań w rozproszonych materiałach źródłowych.

BÜRGERHÄUSER UND SCHLÖSSER DES KRAKAUER MARKTES IM MITTELALTER

Zusammenfassung

Die Entwicklung des Krakauer Bürgerhauses zerfällt in drei Etappen: die Anfangsetappe (Mitte des 13.-Mitte des 14. Jh.), Grundetappe (Mitte des 14.-Mitte des 17. Jh.), Endetappe (Mitte des 17.-Mitte des 18. Jh.). Sie decken sich grundsätzlich mit der Chronologie der Stadtentwicklung. Die Anfangsetappe stand eng in Verbindung mit städtebaulichen Bedingungen: der Größe, Form und Lage des Gründungsgrundstücks. Das ursprüngliche, sog. Kuriengrundstück war sehr groß (42 × 21 m); in der ersten Hälfte des Jahrhunderts der Stadtexistenz (2. Hälfte des 13. Jh.) wurden fast alle Grundstücke halbiert. Der heutige Wissensstand läßt nicht erkennen, in welchem Verhältnis der Prozeß der Teilung von Kuriengrundstücken zur Gestaltung des ältesten Typs der Bürgerhäuser gestanden hat, man kann lediglich aufweisen, daß die ursprüngliche Bebauung auf einigen nicht geteilten Eckgrundstücken bestanden hat. Man kann die genaue Form der ältesten Bürgerhäuser nicht erkennen, denn keins davon in einem unveränderten Zustand erhalten geblieben ist, es ist nur bekannt, daß das geräumige Grundstück einen großen Maßstab der Bebauung erzwang; in der ersten Etappe entstanden Häuser von einer Breite, die der Breite eines typischen Kuriengrundstücks glichen und mindestens von gleicher Tiefe (etwa 10 × 10 m) sowie ähnlicher Höhe. Somit näherten sich die Ausmaße der größten Häuser denen der Burgbauten. Die Gebäude, in Form kubischer Körper, wurden aus unregelmäßigen, in Schichten gelegten Kalksteinblöcken errichtet, wobei man zur Einfassung der Türöffnungen und Fenstern Backstein verwendete. Die Häuser waren zweigeschossig, nicht unterkellert, wohl mit Satteldächern (vielleicht auch Walmdächern) gedeckt. Es war monumentale und rohe, beinahe verzierungslose Architektur. Geräumige Innenräume aller Geschosse trennten Holzwände in kleinere Zimmer mit Decken. Treppen waren in der Regel stramm, von einer ausschließlich Holzkonstruktion, fanden sich

[114] KOMOROWSKI, FOLLPRECHT, *Właściciele kamienic..., Część 2*, „Krakowski Rocznik Archiwalny", t. 3: 1997, s. 26. Sklepienie to, nieznane literaturze, zasługuje na szersze omówienie. Wśród licznych analogii podać można sklepienia w kościołach parafialnych w Wojniczu i Krośnie (XV w.), w kościele św. Krzyża w Krakowie (przed 1533), w farze w Bieczu (poł. XVI w.). Najbliższym konstrukcyjnie, aczkolwiek bogatszym pod względem rysunku żeber, jest sklepienie dwóch ostatnich przęseł północnej nawy katedry wawelskiej (druga ćwierć XV w.), zob. FRAZIK, *Sklepienia żebrowe...*, s. 536.